

GÜMÜŞÇÜ, Osman; DOĞANDOR, Emre, “W. M. Ramsay ve “Anadolu'da Tarih ve Dini Belirleyen Coğrafi Koşullar” Üzerine”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık 2020, s. 334-355.

Makale Türü: Tarih Değerlendirme

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.820577>

Geliş Tarihi / Received: 3 Kasım 2020
Online Yayın: 26 Aralık 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 17 Kasım 2020
Published Online: 26 December 2020

W. M. Ramsay ve “Anadolu'da Tarih ve Dini Belirleyen Coğrafi Koşullar” Üzerine*
Osman GÜMÜŞÇÜ^{1*}
Emre DOĞANDOR^{2*}

¹ Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, ÇANKIRI.

*ogumuscu@karatekin.edu.tr

+ORCID: 0000-0001-5099-8444

² Arş. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, ÇANKIRI.

*dogandoremre@gmail.com

+ORCID: 0000-0002-2536-0569

Öz– Bu çalışmada, ülkemizde arkeolog olarak bilinse de, kendisini bir coğrafyacı olarak tanımlayan William Mitchell Ramsay'ın 1902 yılında yayımlanan *Küçük Asya'da Tarih ve Dini Belirleyen Coğrafi Koşullar* isimli makalenin değerlendirilmesi konu edinilmiştir. Bilindiği üzere, kolonyal yarışın sürdüğü bir dönemde, *Avrupa'nın Hasta Adamı* Osmanlı, emperyalist güçlerin ilgi duyduğu bir bölge haline gelmiştir. Özellikle XIX. ve XX. yüzyılda Osmanlı topraklarını konu alan batılı eserlerin artışı bu bağlamda bir tesadüf değildir. Dolayısıyla hazırlanan eserlerin birçoğu, Şarkiyatçılık adı verilen ve Doğu dünyası üzerine temelsiz değer yargıları üreten bir fikir akımı güdümünde kaleme alınmıştır. Burada incelenen ve üzerinden 120 yıla yakın bir zamanın geçtiği Ramsay'ın bu makalesi de, dönemin fikirlerinden etkilendiğinden yer yer kara propaganda öğeleri içermektedir. Bahsedilen bu tarafgir bakış açısı bir kenarda tutulmak kaydıyla, bir asırdan fazla bir süre geçmesine rağmen halen değer taşıyan bazı tespit ve fikirlerin sahibi niteliğindeki Ramsay, yıllardır önemini korumayı başaran az sayıdaki isimden birisidir. Değerlendirmede yazarın hayatı, çalışmaları hakkında kapsamlı bilgi sunulmuş ve eserin içerdiği bilgiler ışığında kimi yorum, tahlillere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler– *Küçük Asya, William Mitchell Ramsay, Coğrafya, Oryantalizm, Göçebelileştirmek*

On the W. M. Ramsay and “The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor”

Abstract– This study focuses on William Mitchell Ramsay's paper which is dated 1902 *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor* who is known as an archaeologist in our country but defines himself as a geographer in his speeches. During the colonial race was continuing, the *Sick Man of Europe* has become a region of interest for the imperial powers. The increase in western works dealing with Ottoman lands in the 19th and 20th centuries, is not a coincidence in this context. Most of the works have written under the guidance of a trend of thought, Orientalism, that produced a groundless standard of judgments on the Eastern world. This article of Ramsay, which is examined here and has been around 120 years, also contains some black propaganda elements, as it was influenced by the ideas of the period. Keeping this biased perspective aside, Ramsay, who has some findings and ideas that are still valuable, despite more than a century, is one of the few names that has maintain its importance for years. In the evaluation, comprehensive information about the life and works of the author have presented and in light of this information, remarks and analyzes have included.

Keywords – Asia Minor, William Mitchell Ramsay, Geography, Orientalism, Nomadization

* Makale yazımı yazar etki oranı: 1.yazar: %50, 2.yazar: %50.

Giriş ve Değerlendirme

İngiltere'nin en eski ve meşhur coğrafya topluluğu, the Royal Geographical Society'nin (Kraliyet Coğrafya Topluluğu) İngiliz Coğrafyacılar Enstitüsü (Institute of British Geographers) ile birlikte organize ettiği, dünyanın en köklü coğrafya dergilerinden biri; *The Geographical Journal*'de yayımlanan bu yazı, esasen W. M. Ramsay'ın yaptığı bir (s. 257-275) konuşmaya¹, dönemin önemli isimleri tarafından getirilen ilave ve bir tartışmadır. Bu yüzden yayımlandığı dergide, *tartışma* olarak (s. 275-282)² geçen kısımda, müellif olarak W. M. Ramsay ve yanında, James Bryce, Charles Wilson, D. G. Hogarth, Henry H. Howorth'ın isimleri de bulunmaktadır.³ İngiliz Coğrafyacılar Enstitüsü'ne bağlı Kraliyet Coğrafya Topluluğu tarafından çıkarılan adı geçen derginin 1902 yılı, Eylül ayı, 20 numaralı cildinin 3. sayısında basılan makale, barındırdığı coğrafi bilgiler ve toplumsal çıkarımlarıyla dönemine damga vurmuştur.

Türkleri Anadolu'dan atma düşüncesi, açıkça ilk defa 1815 Viyana Kongresinde *Şark Meselesi* adı altında dile getirilmiş olsa da, esasen bu düşünce Türklerin Anadolu'ya girmesiyle başlayarak, Malazgirt'ten bugüne kadar hiç eksilmeden devam ede gelmiştir. Kimi zaman Türk düşmanlığı, kimi zaman İslamofobi veya Müslüman düşmanlığı adını alsın da, belki de tüm bunları perdelemek için üretilen *Oryantalizm* lafzıyla sürdürülen bu düşmanlık, siyaset, bilim, sanat, edebiyat, daha doğrusu hayatın tüm alanlarında halen tüm canlılığıyla mevcuttur. Bu türden düşüncelere sahip müelliflerden biri olan Ramsay, ülkemizde de çok bilinen *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* isimli eserinde, bu düşüncelerine haiz bir takım ipuçlarını okuyucuya yansıtmaktadır. Örneğin; *“Umumiyetle yeni yolların inşasındaki muvaffakiyetsizliğin en büyük amili idaresizlik ve ihtikârdır. Türklerin bu yol imar ve tanzimindeki beceriksizliklerinin.... Türkiye’de her şeyin olduğu gibi, harabiye terk edilmişlerdir... Lâkin mütevali Türk akınları şehrin emniyetini mahvedince tamamıyla metruk bırakıldı. Bizans müellifleri her ne kadar Halys üzerinde hiçbir köprüden bahsetmezlerse de burada ilk köprü kuranların Türkler olduğuna ihtimal verilemez... Türklerden işitilen böyle olaylara ait sözler hiçbir zaman itimada şayan değildir. Evvelce Türkler tarafından yapıldığını zannettiğim birçok dar yolların dahi Roma inşaatı olduğunu öğrendim...”*⁴ Ramsay, oryantalist yüzünü, Türkleri küçümseyen ve yukarıdan bakan fikirlerini incelenen bu eseri dâhil diğer pek çok makalesinde okuyucularıyla paylaşmıştır. Birçok defa araştırmacı kisvesi altında ülkemize gelen ve Hıristiyan Azizi Pavlus'un rotasını takip eden Ramsay, bu kapsamlı kitabında değinmediği bazı çıkarımları, devam eden yıllarda yayımladığı makalelerinde bahsedildiği üzere yer yer Türkleri ve Müslümanları aşağılayıcı üslubuyla okuyucuya sunmuştur. Fakat bu sorunlu tarafını ayıkladıktan sonra, çalışmalarının kıymeti öneminden bir şey kaybetmediğinden, Türk okuyucu tarafından bilinmesinde fayda vardır.

İngiliz Akademisi Bilim Kurulu üyesi, İskoç coğrafyacı, arkeolog, İncil/Yeni Ahit uzmanı, yazar ve akademisyen olan William Mitchell Ramsay (1851-1939), 15 Mart 1851 yılında İskoçya'nın Glasgow kentinde doğmuştur. Küçük yaşta babasının ölümünün ardından iki kardeşi ve annesiyle beraber Alloa kasabasına taşınmış ve bir süre

kırsal bir hayat sürmüştür. Amcası Andrew Mitchell'in desteği sayesinde ilk ve orta öğrenimini Aberdeen'de tamamlamış,⁵ yükseköğrenime 1867 yılında, yine burada başlamıştır. Aberdeen Üniversitesi'nde öğrenciyken Oxford Üniversitesi, St. John's College'dan kazandığı burs sayesinde Almanya, Göttingen'de filolog Theodor Benfey⁶ (1809-1881) danışmanlığında Sanskritçe alanında çalışmalar yapmıştır. Yurtdışında, farklı bir alanda yaptığı çalışmanın kendine katkılarını ise Ramsay şöyle ifade eder; *“Almanya’da modern bilimde ışık sahibi büyük bir ilim insanıyla, Profesör Benfrey ile yakın ilişki kurma fırsatı edindim ve bu sayede literatür taramasının yanı sıra araştırma yöntemleri hakkında da akademik bilgi sahibi oldum. Sanskritçe neticesinde ilgi alanım Asya ve Avrupa medeniyetlerini ayıran topraklara ve o topraklarda yaşayan kozmopolit halklara kaydı. Benfrey’in bildikleri ve bana aktardıkları kuru kemikler arasından esen hayat verici bir rüzgârı anımsatıyordu ve tüm bu kazanımlarla İngiltere’ye dönerek olaylara farklı perspektiflerden bakmaya başladım”*.⁷

Bilindiği üzere, *“bir bilim dalının temeli, o konuda uzmanlaşmayı sağlayacak bir eğitsel örgütlenmeye sahip olmasıyla mümkündür”* ve aslına bakılırsa 1874 yılına kadar coğrafya, ya amatör meraklılar tarafından ya da başka alanlarda yetişmiş bilim adamları tarafından araştırılan bir konu halinde kalmıştır. Coğrafya tarihi üzerine yazar Preston E. James'e (1972) göre coğrafyada böyle bir örgütlenme 1874'te Almanya'da üniversitelerde coğrafya bölümlerinin kurulmasıyla başlamış, İngiltere ve ABD ise bu konuda biraz daha geride kaldığından, esas gelişme sürecine XX. yüzyıl başlarında girmişlerdir.⁸

Şu durumda Ramsay'ın yükseköğrenim yaptığı dönemde İngiltere'de üniversitelerde henüz coğrafya bölümü bulunmuyordu. Belki de bu yüzden, ilgi duyduğu ve bünyesinde coğrafyanın da bulunduğu bir sahada eğitim görmeyi tercih eden Ramsay, üniversite eğitimini *humanity*⁹ yani beşeri bilimler üzerine almıştır. Ülkemizde edebiyat fakültelerinin temelini de oluşturan beşeri bilimlerin kökeni, Antik Yunan'a kadar dayanır. Rönesans ve Aydınlanma Çağı'yla beraber; felsefe, sanat, hukuk, arkeoloji, tarih, teoloji, antropoloji ve beşeri coğrafya, gibi alanlar beşeri bilimlerin sonradan uzmanlıklara bölündüğü bilimlerden bazılarıdır.⁹ Dolayısıyla Ramsay'ın da birden fazla alanda uzmanlığının bulunması aslında aldığı yükseköğrenimi ile ilgilidir.

Yüksek öğreniminin ikinci yılında, Latince ve Yunanca hocalarının tavsiyesi doğrultusunda tüm akademik hayatı ve kariyerini adayacağı, Roma-Bizans coğrafyası üzerine olan ilgisini, kendi kitabında Ramsay şöyle dile getirmiştir: *“Yunanistan ile Doğu arasındaki etkileşim, kültür ve toprak alışverişi, literatür zenginliği benim içimde halihazırda hayranlık uyandırıyor ve bir gün sınavtayken taşlar kendi kendine yerine oturdu. O gün gelecek yaşamımı tayin etti. Elbette çalışmalarım kendi düşünce yaşamımın birer ürünü olarak ortaya çıkmıştır ancak ben bile bu denli kapsamlı eserler olabileceği ihtimalini vermezdim. Başta yalnızca kütüphanelerde Yunanca yazılmış eserler üzerinden çalışmayı amaçlıyordum ancak birden kendimi Yunanistan ve Küçük Asya’da Yunanca konuşan halkların Doğu’yla olan münasebetlerini incelerken buldum. Çalışmalarım bunlarla da sınırlı kalmadı ve bir noktadan sonra Doğu ve Batı*

¹Ramsay William Mitchell; *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor*, The Geographical Journal, Vol. 20, No. 3, Birleşik Krallık, 1902, s. 257-275.

²Bryce, James. vd; *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor: Discussion*, The Geographical Journal, Vol. 20, No. 3, Londra, 1902, s. 275-282.

³Diğer yazarlar hakkında detaylı bilgi için bkz: Dipnot 13-114-116-117.

⁴Ramsay, William Mitchell; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1960.

⁵ <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG238411>, erişim: 21.07.20

⁶ <https://www.britannica.com/biography/Theodor-Benfey>, erişim: 21.07.20

⁷Ramsay, William Mitchell; *The Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the New Testament (Classic Reprint)*, ed. 2018 Forgotten Books, 1915, s. 13.

⁸Tümertekin Erol, Özgüç Nazmiye; *Coğrafya Geçmiş – Kavramlar – Coğrafyacılar*, Çantay Kitapevi, 2000, s. 129-130.

⁹<https://www.britannica.com/topic/humanities>, erişim: 13.08.20.

arasında yüzyıllara yayılan ilişkileri irdeliyor ve birtakım çıkarımlarla eserlerimi kaleme alıyordum..."¹⁰

Yukarıda belirtildiği gibi, Dünya'da üniversite bünyesinde coğrafya bölümleri, her ne kadar XIX. yüzyıl sonlarında bazı farklı isim ve kapsamlarla kurulsun da; coğrafya bilimi bağlamında, İngiltere'de emperyalizme hizmet etmek amacıyla Londra'da 1830 yılında kurulan ilk resmi organ *London Geographical Society*'dir (Londra Coğrafya Topluluğu). Gerekli finansman ve beşeri kaynağın bir yüzyıl kadar sağlanamaması, İngiltere'de coğrafya eğitiminin yaygınlaşması ve kurumsallaşması önünde büyük bir engel oluşturmuştur.¹¹ XIX. yüzyıl sonlarına doğru, artık gerekli kaynakların temin edilebilmesiyle, bu sahada önemli çalışmalar yapılmaya başlanabilmiştir. Bu bağlamda olmak üzere belirtilebilecek gelişmelerden birisi de, Ramsay'ın bir burs kazanarak Anadolu'ya gelmesidir. Gerçekten de, 1879 yılında eşiyile İskoçya'da tatil yaptığı sırada, British Museum Nümsimatik Dairesi'nden aldığı bir mektupla, Oxford Exeter College'a araştırma bursu için önerildiğini öğrenen Ramsay, bursu kazanarak 1880 yılında coğrafya, teoloji, tarih ve arkeoloji ihtisası sayesinde, esasında bir tarihi coğrafya çalışması için Türkiye'de gezi - gözlem yapma fırsatı bulmuştur.¹²

İngiltere'deki bağlantılarını kullanan Ramsay, Türkiye'ye ulaştığında, İzmir'de dönemin İngiliz Konsolosu Charles William Wilson¹³ ile tanışma fırsatı bulmuştur. Kendisi de bir coğrafyacı ve kâşif olan Wilson, Anadolu'nun iç kısımları hakkında pek çok tavsiyede bulunmuş ve Ramsay ile birlikte 1882 yılına dek sürecek bir Anadolu gezisine çıkmıştır. Wilson'un tavsiyesi üzerine araştırma sahasını Anadolu'nun Batı bölgesinde yoğunlaştıran Ramsay, burada havari Aziz Pavlus'un¹⁴ (M.S. 5-64/67) misyonerlik faaliyetlerini inceleme altına almış ve akademik hayatının geri kalanını Anadolu'nun coğrafi, dini, kültürel, siyasi ve sosyal yönlerini anlatan kapsamlı eserler vermeye adanmıştır. Yaptığı seyahatler ve araştırmalar neticesinde erken Roma döneminde Hıristiyanlık konusunda, İncil'in; Elçilerin İşleri ve Pavlus'un Mektupları kısımlarında geçen Anadolu coğrafyası üzerine çalışmalarda bulunmuştur. Bu metinlerde geçen antik yerleşim yerlerini bulmaya, haritalandırmaya ve fotoğraflamaya uzun mesailer harcayan Ramsay, 1882-1883 yıllarında yaptığı bir seyahatte İzmir-Aydın demiryolu yapımında bulunan Seikilos Yazıtını kayda geçirerek tanıtımını yapmıştır.¹⁵ Tek parça olarak bulunmuş, üzerinde bir beste yer alan bu taş, melodisinin harfle gösterilmesi açısından oldukça ilginç ve nadide bir eserdir. Kurtuluş Savaşı esnasında yurtdışına kaçırılan yazıt günümüzde Danimarka Ulusal Müzesi'nde¹⁶ sergilenmektedir.

Aslına bakılırsa Ramsay'ın çok sayıdaki araştırmaları içerisinde *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* isimli eseri o günler için değil, günümüzde de halen önemini koruyan bir çalışmadır. Zira Anadolu'da vuku bulan dini soruların yanı sıra coğrafi bilgi yetersizliğinden kaynaklanan ve haritalara da yansıyan bazı yanlışlar/bilinmeyenler, yine bu eserle büyük ölçüde çözüme kavuşturulmuştur. Yarımada ile ilgili daha önceki kartografik öğeler

incelendiğinde, eldeki bilgiler ışığında Anadolu'nun güçlükle tanındığı, bölgenin büyük çoğunluğunun köklü değişikliklerle yeniden yazılması gerektiği Ramsay tarafından şöyle ifade edilmiştir: "Miller'in hazırladığı haritalarda¹⁷ Galatya, Kapadokya, doğu Pisidya, Likaonya ve Pontus'ta bulunan çoğu antik yerleşme bulunmamaktadır. Yalnızca 6 tanesi doğru bir şekilde yerleştirilmiştir. Kiepert'in haritalarında dahi¹⁸ Kapadokya bölgesinde yer alan pek çok Roma dönemine ait şehir aslında oldukları yerlerden yüzlerce kilometre uzakta gösterilmiştir. Bu bağlamda Anadolu'nun, özellikle de Kapadokya'nın haritaları hükümsüzdür."¹⁹

Dönemin önde gelen akademisyenlerinin hemfikir görüşleriyle, yaşadığımız toprakları oldukça bilgilendirici ve kapsam bakımından zengin kaynaklarla anlatan kitap, İngilizcede 1890 yılında basılsa da, dilimize Milli Eğitim Bakanlığı'nın çalışmalarıyla ancak 1960 yılında çevrilebilmiştir. Ziyaret ettiği yerleşim yerlerinden Tarsus²⁰ hakkında yazdıkları ise, 2000 yılında, Türk Tarih Kurumu tarafından basılarak alan yazımına kazandırılmıştır. Aslen dini emellerle çıkılan bu yolculuk neticesinde Anadolu tarihi adına uzun yıllar bir gizem olarak kalan pek çok soru cevabını bulmuştur. İngiliz Kraliyet Coğrafya Derneği tarafından fonlanan bu seyahat, yazarın günümüzde dahi en tanınan eserine hazırlanmasına vesile olmakla birlikte diğer kitap ve makalelerine de bir temel taşı niteliği taşır. Anadolu'da yaptığı geziler, tanıştığı kişiler, yürüttüğü arkeolojik kazılar, kısacası tüm bu edimler, yazarın yarımada ile olan ilgisini arttırmış, İncil uzmanı titrini de kullanarak bu bilgileri farklı bir perspektiften "Anadolu'da tarih ve dini belirleyen coğrafi koşullar" adlı makalesinde okuyucuya sunmuştur.

Burada değerlendirilen yazıyı Ramsay, esasında yukarıda bahsedilen meşhur eserini tamamlamak için hazırlamıştır. Anadolu'nun bir tasvirini yaptığı bir girişle başladığı makalesinde, yarımada ile ilgili kısımlarında kerkülükleri bulunan bir köprü olarak tanımlamış, bu özelliğinden dolayı pek çok kavmin bu köprüden geçtiğinden bahsetmiştir. Coğrafya biliminin temel ilkelerinin ustalıkla kullanıldığı eserde tarihi olayları etkileyen coğrafi faktörler nedensellik ilkesine uygun bir biçimde açıklanmış, makalenin son kısımlarında bahsi geçen İç Anadolu'da dinin ortaya çıkışı ve şekillenmesinde yine coğrafya ön planda tutulmuştur. Dini figür ve kültürlerin, bağlantısallık düşüncesi uyarınca coğrafya potasında eritilmesi, eserin tartışma bölümünde pozitif yorum almıştır. Hıristiyanlığın doğuşundan Türklerin gelişine dek yarımada ile ilgili egemen gücü olan Roma ve Bizans'ın izleri makalede yerleşim yeri isimlerinde kuvvetle hayat bulmuştur. Oryalist bakışın da etkisiyle, Anadolu topraklarındaki Türk dönemi neredeyse yok sayılmış ve çoğu Batılıların yaptığı gibi, İlkçağ ve Bizans isimleri kullanılmıştır. Gerçek böyle olmakla birlikte, farklı kaynaklarda, "Anadolu'nun sosyo-ekonomik ve siyasi tansiyonunu çok iyi süzen yazarın tüm gözlemlerini tarafsızlık içerisinde yaptığını, doğrudan

¹⁰ Ramsay, *The Bearing of Recent...*, s. 10.

¹¹ <https://www.britannica.com/science/geography/Geography-and-education-the-19th-century-creation-of-an-academic-discipline>, erişim: 13.08.20.

¹² <https://www.giffordlectures.org/lecturers/william-mitchell-ramsay>, erişim: 27.07.20.

¹³ Charles William Wilson'ın detaylı biyografisi için bkz: *The Life of Major-General Sir Charles William Wilson (1909)*, erişim: <https://open.library.ubc.ca/collections/bcbooks/items/1.0355300#p9z-6r0f>, erişim: 13.08.20.

¹⁴ Havari Aziz Pavlus'un detaylı biyografisi için bkz: *Gündüz Şinasi; Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015, Sanders, Ed Parish; *Paul: The Apostle's Life, Letters, and Thought*, Fortress Press, Minneapolis, 2015.

¹⁵ Guiot, Giorgio ve Caire, Luisella; *Archaeo Epitaph*, IMEKO International Conference on Metrology for Archaeology and Cultural Heritage October 19-21, Torino, 2016, s. 34.

¹⁶ Eserle ilgili detaylı bilgi için bkz: <https://samlinger.natmus.dk/AS/asset/9844> erişim: 07.08.20.

¹⁷ Miller, Konrad; *Weltkarte des Castorius genannt die Peutingersche Tafel*, ed. Wentworth Press, 2019, 1888, s. 51.

¹⁸ Kiepert, Johann Samuel Heinrich; *General Karte des Türkischen Reiches in Europa und Asien*, 1885 erişim: https://luna.lib.uchicago.edu/luna/servlet/detail/UCHICAGO~2~2~461~1239871:General-Karte-des-Tu%CC%88rkischen-Reich?qvq=q_luna_media_exif_filename%3DG7430-1855-K5-sheet2.tif&mi=0&trs=1.

¹⁹ Sanday, William; *Professor Ramsay on the Geography of Asia Minor*, Supplementary Papers of the Royal Geographical Society, vol. 18. s. 232 – 240., Londra, 1890, 237

²⁰ Ramsay, William Mitchell; *Tarsus (Aziz Pavlus'un Kenti)*, çev. Levent Zoroğlu, Türk Tarih Kurumu, 2000.

siyasi düşüncelerle hareket etmediği için de siyasi gözlemlerinin ayrıca önem arz ettiği²¹ şeklinde tespitler belirtilmiştir.

Çoğu Batılı çalışmadaki gibi, 1000 yıldır Türk yurdu olan bu toprakların Türkçe ve zamanla Türkçeleşmiş isimlerinin kullanılmasından ekseriyetle geri durulmuştur. Yeterli, tarihi, toponimik bilgilerden yoksun bir okuyucunun *Halys*, *Trojan Ida*, *Calycadnus* gibi coğrafi yer isimleriyle, *Smyrna*, *Caesarea*, *Melitene* örneğinde olduğu gibi şehirleri bilememesi bu nedenle de okuyucuya aktarılmak istenenin eksik kalması dahi göze alınmıştır.²²Batı kaynaklı kitap ve hatta haritaların çoğunda benzer duruma rastlanması, esasında Avrupalılara göre Türklerin sanki Anadolu'da hiç var olmadığını ima eden bilinçli bir tercihtir. Bu manada "Anadolu" yerine makalenin başlığında da olduğu üzere Geç Roma Dönemi'nde kullanılan "Küçük Asya" tabirine yer verilmesi, Avrupalı kaynakların Doğu'ya bakışında sonraki pasajda açılacak olan Oryantalizm fikrine sahip olmasından ileri gelmektedir.²³ Yine yarımada'daki güç dengelerini anlatırken Doğu ve Batı kavramlarına dem vurması bahsi geçen bu fikir akımından kaynaklanmaktadır. Bilimsel çalışma disiplinine sahip bir bilim adamının bile, Türkiye'deki bütün kurumları hiç inceleyip araştırma gereği görmeden ve Anadolu'daki Türk kültür ve medeniyetini hiçe sayarak direkt olarak antik çağlara bağlama teşebbüsü onun başka bir açıdan önyargısı ve Osmanlı, Selçuklu ve diğer Türk medeniyetlerini hiçe sayma çabası olarak görülmektedir.²⁴

Avrupa ve Asya halkları arasındaki tarihi ve kültürel ilişkiler 4000 yıllık geçmişi içinde barındırır.²⁵ Romalılarla beraber merkezi doğuya kayan Avrupa halklarının sınırları Büyük İskender'in fetihleriyle Hindistan'a dek uzanmıştır. Bu bağlamda her iki kıtanın halklarını *Doğulu* veya *Batılı* olarak bölmek tamamen muğlak ve öznel bir tasnifleme olacaktır. Ortaçağ'da Avrupa bilim dünyasında kilisenin baskın rol oynaması neticesinde Hıristiyan teolojisi üzerine daha sık araştırmalar yapılmış ve güneşin yükseldiği doğuyu tarif eden, Latince *Oriens* sözcüğü bu araştırmaların anahtar kelimesi olmuştur. Doğu'da İslam'ın yükselişi ve geniş topraklara yayılması neticesinde, bu dönemde İslam coğrafyasını temsil eden *Doğu*, Haçlı Seferleri ile birlikte Avrupa'da kara propagandaya maruz kalmış ve kötü bir şöhrete kavuşmuştur. Doğu ve onunla ilintili olarak İslam, şeytanın uşaklığını yapan vahşi, yıkıcı bir din, toplum ise barbar, hayvani ve taşkın olarak nitelendirilmiştir.²⁶ Ortaçağ Avrupa'sında İslam inancını çürütmek amacıyla yapılan çalışmalarda, öncelikle İslam hakkında yeterli akademik bilgiye sahip olunması gerektiği ortaya çıkmıştır. Bu hususta Paris, Oxford, Bologna, Avignon, Salamanca gibi şehirlerde, Arapça, İbranice ve Grekçe kürsüleri kurulması kararlaştırılmış,²⁷ Viyana Kilise Konseyi tarafından doğu dillerinin ve kültürlerinin anlaşılmasını teşvik etmek üzere XIV. yüzyılda yine birçok üniversitede kürsüler kurulmuştur.²⁸

Böylece temeli Ortaçağ kiliselerine dayanan ve günümüzde Şarkiyatçılık, Doğu Bilimi anlamına gelen *Oryantalizm* ortaya

çıkmıştır. Bahsedildiği gibi bir temele sahip olması hasebiyle doğu üzerinde tahakküm kurmak²⁹ uzun yıllar bu bilim alanının gayesi olmuştur. Aydınlanma Çağı sonrası başlayan sömürgecilik hareketleriyle Oryantalizm, doğuyu kendi doğruları üzerine şekillendirmeye çalışmış ve bu manada, kültürel düzeyde oluşturulan muazzam nitelikte sistematik bir mekanizma sunarak birey ötesi özelliğe sahip bir olguya işaret eder olmuştur.³⁰Doğu, Batı'nın en büyük, en zengin ve en eski sömürgesidir. Dil ve uygarlığının kaynağı, kültürel rakibi, *ötekinin* en derin simgesidir. Bu çerçevede Şarkiyatçılık, Doğu'yu, Batı'nın kültürel ve ideolojik kurumları eliyle yarattığı sözcükler, imgeler ve doktrinlerle bezeli bir söylem yoluyla algılamaktır. Böylece Avrupa, bu söylem sayesinde Doğu'yu tarif ederek, ona ilişkin görüşleri onaylayarak, kâğıt üzerinde onu inşa ederek, Doğu'ya egemen olarak sarsılmaz otoritesini kurmuştur.³¹ Batı'nın Doğu karşısında üstün olduğunu iddia eden Avrupa merkezci görüşün egemen karakterinde, *Şarklı*, mantıksız, ahlaksız, günahkâr, çocuksu ve *farklı* iken Avrupalı, akli başında, erdemli, olgun ve *normaldir*.

Netice itibarıyla Aydınlanma Çağı'nda Doğu'ya bakış Ortaçağ kadar düşmanca değildi, fakat çok kardeşçe olduğu da söylenemezdi. İslam artık peşinen yargılanmamaktaydı; ancak dinlerin tarihsel kökenlerini ve antropolojik temellerini sorgulayan eleştirel yaklaşımlardan da kendini kurtarmayacaktı. Ayrıca İslam, Henri de Boulainvilliers³² (1658-1722) ve Voltaire'de³³ (1694-1778) karşılaşılabileceği şekilde Batılı entelektüellerin Hıristiyanlığa doğrudan yöneltilmedikleri eleştirileri onun üzerinden dile getirdikleri bir araç olarak kullanılmaktaydı.³⁴

Anadolu'da sağlanan kesin Türk hâkimiyeti ve İstanbul'un fethiyle beraber Osmanlı İmparatorluğu, yıkılma dek Doğu ile Avrupa arasındaki başat aktör olmuştur. Türk idaresinin farklı kültür ve dinlere olan hoşgörüsü, farklı yönetim birimlerinin varlığı ve zengin ticari kaynakları neticesinde Avrupalıların gözünde daima gizemli ve egzotik duruşunu sürdürmüştür.³⁵ XIX. yüzyıla dek Doğu'yla ilgili kaynaklar çoğunlukla seyyah ve kâşiflerin günlüklerinden oluşmaktaydı. Özel fikirlerin kaleme alındığı bu eserlerde çoğunlukla İstanbul'un adı geçmekte, Anadolu'ya dair sorular ise çoğunlukla cevapsız kalmaktadır. Genel geçer veri ve güvenilir kaynakların ihtiyacı neticesinde akademik çalışmalara bu dönemde bilhassa önem verilmiş ve bu hususta ilk olarak Napolyon tarafından 1798 yılında kimyacılar, tarihçiler, biyologlar, arkeologlar, tıpçılar ve eski eser toplayıcılarını bünyesinde barındıran Mısır Enstitüsü kurulmuştur.³⁶ 1800'lü yıllar peş peşe oryantalist derneklerinin kurulduğu ve dergilerin çıkarıldığı bir dönemdir. Doğu, Avrupa'nın yoğun gündeminden kaçmak için sükûnet arayanların yeni odak noktası olmuştur.

İngilizlerin görece daha medeni dedikleri Osmanlı coğrafyası, barındırdığı yeraltı ve yerüstü kaynaklarıyla batılı devletler ve tüccarlar için çok daha önemli bir hal almış ve üzerine daha çok

²¹Koç, Nurgün; *W. M. Ramsay'ın Eserlerine Göre XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başlarında Türkiye*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İzmir, 1999, s. 2.

²² Detaylı bilgi için bkz: Çalışmanın sonunda yer alan Ramsay'ın Küçük Asya Haritası.

²³ Detaylı bilgi için bkz: <https://www.davidrumsey.com>, David Rumsey Harita Koleksiyonu 150.000'den fazla harita içermektedir. Koleksiyonda atlaslar, duvar haritaları, küreler, okul coğrafyaları, cep haritaları, keşif kitapları, deniz haritaları ve cep, duvar, çocuk ve el yazması haritaları dâhil olmak üzere çeşitli kartografik materyaller bulunmaktadır. Tüm bu öğeler, tarih itibarıyla yaklaşık 1550'den günümüze kadar olan çeşitli yıllara aittir.

²⁴ Koç, *W. M. Ramsay'ın Eserlerine Göre...*, s. 149.

²⁵Said, Edward; *Orientalism Reconsidered*, Cultural Critique, No. 1., University of Minnesota Press, Minnesota, 1985, s. 60.

²⁶ Detaylı okuma için bkz: Southern, R. W. (1952), *The Making of the Middle Ages*, New Haven & London Yale University Press.

²⁷Bulut, Yücel; *Oryantalizm*, DİA, c.33, İstanbul, 2007, s. 429.

²⁸Yüksel, Mehmet; *İslamofobinin Tarihsel Temellerine Bir Bakış: Oryantalizm ya da Batı ve Öteki*, (Ed. Adem Sözüer) İÜHF C. LXXII, S. 1, İstanbul, 2014, s. 191.

²⁹Said, Edward; *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev., Berna Ülner, Metis Yayınları İstanbul, 2001, s. 13.

³⁰Clifford, James; "Oryantalizm Üzerine" *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*, der. Aytaç Yıldız, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007, s. 139.

³¹Parla Jale; *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 11.

³² <https://www.britannica.com/biography/Henri-de-Boulainvilliers-comte-de-Saint-Saire>, erişim: 25.07.20.

³³ <https://www.voltaire.ox.ac.uk/about-voltaire/about-voltaire>, erişim: 25.07.20.

³⁴Bulut, Yücel; *Oryantalizm...*, s. 429.

³⁵Öğünç, Banu; *Sources of Orientalism: Tracing Ottoman Empire in British Mind*, (Ed. Hakan Kuyumcu – Çağatay Benhür) SUTAD, Güz 2018; (44): 245-257, Konya, 2018, s. 247.

³⁶Bulut, Yücel; *Oryantalizm...*, s. 431.

araştırma yapılmaya başlanmıştır. 1854 yılında John Murray³⁷ (1808-1892) tarafından yazılan *Türkiye için seyahatlerin el kitabı* adlı eseri Küçük Asya, Mezopotamya, Ermenistan ve Levant bölgesiyle ilgili detaylı haritalar barındırmakta, bir nevi bu egzotik gizemli ülkeyi Avrupalı okuyucularına tanıtmaktadır. Bir sene sonra 1855'te Bayard Taylor³⁸ (1825-1878) tarafından *Sarazen memleketleri: Filistin, Küçük Asya, Sicilya ve İspanya* isimli eser yazılmış ve Doğu hakkında çeşitli bilgilere yer verilmiştir. 1862 senesinde İrlandalı bir banker ve diplomat olan James Lewis Farley³⁹ (1825-1885) tarafından *Osmanlı İmparatorluğu'nda sermayenin karlı yatırımı adına Türkiye kaynakları* isimli kitabı Doğu'ya olan iştahın yalnızca meraktan kaynaklanmadığını gözler önüne sermektedir. Yine bu dönemde Joseph von Hammer⁴⁰ (1774-1856) tarafından 10 ciltlik *Büyük Osmanlı Tarihi*⁴¹ ve Johann Wilhelm Zinkeisen⁴² (1803-1863) kaleminden 7 ciltlik *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*⁴³, Batılı Oryantalist tarihçilerin elinden çıkan oldukça hacimli ve kapsamlı çalışmalardır. 1884 ve 1890 yıllarında Sör James Redhouse⁴⁴ (1811-1892) tarafından Türk dili ve grameri üzerine sözlükler hazırlanmış ve böylece Batılı seyyah, tüccar, diplomatların Türk dilini daha kolay öğrenmesine vesile olmuştur.

XIX. yüzyılın ortalarından sonra Avrupa'nın Doğu hakkındaki görüşünü belirleyen olay emperyalizmdi. Avrupa'nın iktisadi, askeri, siyasi, kültürel üstünlüğü gittikçe ezici bir mahiyet almıştı. Doğu ise çöküşünü sürdürmekteydi. Nitekim 1902 yılında Osmanlı'nın siyasi ve ekonomik olarak darboğazda olduğu dönemlerde bir İngiliz coğrafyacı William Ramsay tarafından kaleme alınan ve burada incelenen *Anadolu'da tarih ve dini belirleyen coğrafi koşullar* isimli eser, ülkenin -İngiltere'yle karşılaştırıldığında- sık sık ekonomik ve sosyal olarak geri kalmışlığına atıfta bulunmuştur. Eserin önemi, bu araştırmanın son kısmında da yer alan tartışma bölümünde, dönemin diğer önde gelen coğrafyacılarının olumlu yorumlarıyla anlaşılabilir. 1831 yılından bu yana birkaç isim değişikliğiyle yayım hayatına aralıksız devam eden ve bu yazının da basıldığı *The Geographical Journal* günümüzdeki akademik değeriyle de coğrafya camiasının gözde bilimsel dergilerindedir.

Ramsay'ın kaleme aldığı bu eser, Batı'nın Doğu üzerinde tahakküm iddia ettiği, emperyalizm ve sömürgeciliğin yaygın olarak doğu topraklarında uygulandığı bir dönemdeki ziyaretle gerçekleşmiş, coğrafi ve siyasi açıdan Doğu imgesiyle bir bütün olan Osmanlı'nın önceki pasajlarda bahsi geçen Oryantalizm hareketiyle irdelendiği bir çalışma olmuştur. Doğu ile Batı arasında eski çağlardan beridir süregelen mücadelede Ramsay'ın açıkça Hıristiyan tebaayı desteklediği, bu konuda akıl ile değil duygularıyla hareket ettiği ortadadır. Yunanların doğuya doğru nüfuzlarını genişletmesini sevinçle karşılarken, Batılılarca Ermenilere yeterince sahip çıkılmamasını şiddetle eleştirmiştir. Almanya'nın da Osmanlı devletinin yanında yer alarak Batı dünyasına ihanet ettiğini

söylemiştir.⁴⁵ Yazarın Anadolu seyahatlerinde bulunduğu gözlemler, Doğu imajının Osmanlıyla bir akla gelmesiyle ilgili güzel örnekler barındırır. Türklerle ilgili yeme içme, alışkanlıkları, evlilik töreni gibi konulardan söz ederken, Ramsay'ın bin bir gece masallarına gönderme yapması, Batılıların Osmanlıyı Oryantalizm kavramı etrafında değerlendirirken Arap kültürüyle eşdeğer ya da yakın, en azından bir parçası olarak gördükleri algısını güçlendirmektedir. Osmanlı ya da Türkler hakkında en az önyargılı yaklaşıma sahip olan bir Avrupalının bile bu etkileri taşıdığını göstermektedir.⁴⁶ Bunun yanında, Osmanlı'nın batı modeli modernleşme hareketlerinin görüldüğü son zamanlarına denk gelen bu gezi, hakikaten de ülkenin Avrupa'nın gerisinde kaldığını ancak altyapı ve üstyapı çalışmalarıyla kimi gelişmelerin de kaydedildiğini gözler önüne sermektedir. Bu husus, eserde Büyük İskender'in fetih güzergâhının⁴⁷ anlatıldığı bir pasajda, "*Bundan birkaç yıl önce at üstünde geçtiğiniz yollar, günümüzde trenlerle ile kat edilebilir*" şeklinde ifade edilmiştir.

Ramsay'ın Hıristiyanlık üzerine yaptığı çalışmalar, bu alanda kendisine büyük bir şöhret kazandırmış, İncil uzmanı olarak, dikkatini çoğu eleştirmenlerin sahtekârlıkla itham ederek reddettiği Pavlus'un Mektuplarına çevirdiğinde, Pavlus tarafından yazıldığı iddia edilen 13 Yeni Ahit mektubunun hepsinin gerçekten onun olduğu sonucuna varmıştır.⁴⁸ Kaldı ki, dünyada tarihi coğrafyaya ismini veren de bir teolog ve din adamı olan Edward Wells'tir.⁴⁹ Avrupa'da kilise baskısının her alanda hissedildiği Ortaçağ'da, Hıristiyanlığın doğduğu Levant ve periferi, Batılı bilim insanları ve tabi ki kilisenin araştırma odağıdır. Önceki pasajlarda değinilen ve Haçlı seferleri sonrasında Avrupa şehirlerinde kurulan oryantalist araştırma enstitüleri, İslam dinini çürütmek ve İncil'de geçen toprakları tanımak üzerine yoğun faaliyetler yürütmüşlerdir. XVIII. yüzyılın başında Wells tarafından *İncil'in Tarihi Coğrafyası* isminde yayımladığı kitap⁵⁰ hem "Tarihi Coğrafya"⁵¹ isminin ilk defa zikredilmesi, hem de Hıristiyanlık araştırmalarına yeni bir perspektif katması açısından oldukça önemlidir. Kısaca, geçmiş bir zaman diliminde, dünyanın bir parçasının, coğrafya ilke ve yöntemlerine uygun olarak incelenmesi, geçmişin coğrafyasının yapılması manasını taşıyan bu bilimde amaç, geçmişe ait bilgi ve belgelerle, arkeolojik kazılardan elde edilen materyalleri kullanarak bir sahada coğrafya çalışmasının yapılmasını hedefler.⁵² Tarih ve arkeolojiden destek alan tarihi coğrafya çalışmalarının başlaması, bilinçli ya da bilinçsiz olarak Hıristiyanlığın yayıldığı sahalarda incelemelerde bulunan din adamlarının yaptığı çalışmalardan kaynaklanmıştır. Hıristiyanlığın yedi kutsal kilisesinin tamamının Türkiye'de olması, en büyük Hıristiyan azizi Havarî Pavlus'un Tarsus'ta doğup Roma'ya kadar yürüdüğü rotanın Anadolu'dan geçmesi ve inanışa göre Meryem Ana'nın Efes'te yaşaması gibi dini öğeler neticesinde ülkemizin yer aldığı Anadolu yarımadası, tarihi coğrafyacılar ve

³⁷ <https://digital.nls.uk/jma/who/john-murray-ii/index.html>, erişim: 25.07.20.

³⁸ <https://www.britannica.com/biography/Bayard-Taylor>, erişim: 25.07.20.

³⁹ <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.01.0001/odnb-9780198614128-e-9164;jsessionid=C461AE0745BF6ED03A2989093F10B399>, erişim: 25.07.20.

⁴⁰Ortaly İlber; *Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von*, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 15, s. 491-494., İstanbul, 1997, s. 491.

⁴¹Detaylı okuma için bkz: Von Hammer J. (1998), *Büyük Osmanlı Tarihi, Üçdal Neşriyat*, çev: Mehmet Ata, Vecdi Bürün, Refik Özdek, İstanbul.

⁴²Beydilli, Kemal; *Zinkeisen, Johann Wilhelm*, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 44, s. 446-448, Ankara, s. 446.

⁴³Detaylı okuma için bkz: Zinkeisen, J. W. (2019), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 2. Baskı, çev: Nilüfer Epçeli ve diğ., *Yeditepe Yayınevi*, İstanbul.

⁴⁴Findley, Carter Vaugh; *Redhouse, Sir James William*, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 34, s. 523, İstanbul, 2007, s. 523.

⁴⁵Koç, *W. M. Ramsay'ın Eserlerine Göre...*, s. 148.

⁴⁶Koç, Nurgün; "*Everyday Life in Turkey*" *Eserinde Mrs. W. M. Ramsay'ın Osmanlı Ülkesindeki Kadınlara Dair İzlenimleri*, *History Studies International Journal of History* ISSN: 1309 4173 (Online) 1309-4688 (Print), Volume 4 Issue 2, s. 235-256, 2012, s. 253.

⁴⁷Detaylı okuma için bkz: Gümüşçü, Osman-H. Çınar-Y. Kılıç-A. Uğur; *Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası Projesi (ATTAP)*, SOBAG/TÜBİTAK Projesi, Ankara, 2011.

⁴⁸Peter W. Lock, Ramsay, Sir William Mitchell, *Oxford Dictionary of National Biography*, erişim: <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/35664>, 07.09.2020.

⁴⁹(1667-1727), İngiliz matematikçi, coğrafyacı ve teolog, detaylı okuma için bkz: Wells Edward; *An Historical Geography of the Old and New Testament*, The Clarendon Press, Oxford, 1819.

⁵⁰ Detaylı okuma için bkz: Butlin, Robin Alan; *Historcal Geography, Through the Gates of Space and Time*, Edward Arnold, Londra, 1993.

⁵¹Tarihi Coğrafya ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Gümüşçü, Osman; *Tarihi Coğrafya*, Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2013, Gümüşçü, Osman; *Kaynaklarıyla Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018.

⁵²Gümüşçü, Osman; *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 19.

bilhassa din adamları için önemli bir araştırma sahası konumuna yükselmiştir.

Bu bağlamda kendisi de bir din adamı olan Ramsay, ülkemiz tarihi coğrafyası adına başucu kitabı hüviyetinde eserlere sahiptir. Toplamda hazırladığı 22 kitabının büyük bir bölümünü ayırdığı Hıristiyanlık temelli eserlerinden en bilinenleri; *Roma İmparatorluğu'nda Kilise* (1893), *Aziz Pavlus: Seyyah ve Romalı* (1895), *İsa Beytullahim'de mi doğdu?* (1898), *İsa'nın Eğitimi* (1902), *Asya'nın Yedi Kilisesi'ne Mektuplar* (1905) ve *Bin bir Kilise* (1909)dir. Ayrıca Anadolu'da geçirdiği zaman zarfında coğrafi perspektiften kitaplar da yazmış, arkeolojik buluntularını temel aldığı Yunan sanatı ve mimari öğeleri üzerine de bir kitap yayımlamıştır. 3'ü ölümünden sonra olmak üzere toplamda 354 eseri yayımlanan Ramsay'ın yayımlarının 1/3'ünü bilimsel makaleleri oluştururken, gerisi büyük ölçüde değerlendirme yazısı, arazi notları ve çizimleridir. Müellif bunların yanı sıra eleştiri, biyografi, inceleme, kronoloji, mektup, düzeltme yazıları yazmış ve bir de metnin sonunda sunulan haritayı çizmiştir. Mitoloji, sosyoloji gibi toplumsal konulara da bu çalışmalarında sıklıkla değinmiştir. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (1890) ve *Türkiye İzlenimleri* (1897) yazarın bu alanda yazdığı değerli çalışmalarıdır.⁵³

1885 yılında Oxford Üniversitesi, *Lincoln College* ve *Merton College*, Klasik Arkeoloji ve Sanat anabilim dalı kurucu başkanlığını yapan Ramsay, Birleşik Krallıkta, Klasik Arkeoloji ve Batı Anadolu çalışmalarına öncülük etmiştir. 1886 yılında *Regius* (Kraliyet himayesindeki) Profesör unvanıyla Aberdeen Üniversitesi'ne Beşeri Bilimler Profesörü olarak atanmış ve emekli olduğu 1911'e dek burada dersler vermiştir. Oxford Üniversitesi'nin üç farklı bursunu kazanan yazar, (Exeter 1898, Lincoln 1899 ve St. John's 1912) Hıristiyanlığa katkıları ve çalışmaları sayesinde 1893 yılında Papa XIII. Leo tarafından altın madalya ve 1906 yılında *Kraliyet Coğrafya Topluluğu'na Victoria Madalyası* ile ödüllendirilmiştir. Ayrıca Anadolu coğrafyası, arkeolojisi ve tarihi üzerine yaptığı kapsamlı çalışmalar sebebiyle de Avrupa ve Amerika'daki 9 farklı üniversiteden (Oxford, St. Andrews, Glasgow, Aberdeen, Cambridge, Edinburgh, New York, Bordeaux ve Marburg) fahri doktora titri verilmiştir. Aberdeen Üniversitesi'nin kuruluşunun 400. yılı şerefine düzenlenen etkinliklerde, bilime ve okula sağladığı katkılar dolayısıyla *Sör* unvanına ve şövalyelik nişanına kavuşmuştur. Emekliliğinin ardından Ramsay 1918-19 yıllarında bir süre *Coğrafya Topluluğu'nun* (The Geographical Association) başkanlığını da yürütmüş, 1939 yılında, 88 yaşında hayata gözlerini yummuştur.⁵⁴ Yarım asrı aşan akademik tecrübesi ve Anadolu üzerine olan çalışmalarıyla William Mitchell Ramsay, arkeoloji, tarih, coğrafya ve özellikle bunların kesişimi tarihi coğrafya alanında kıymeti az bilinen ender cevherlerden birisidir.⁵⁵

1918 yılında Coğrafya Topluluğu'na yaptığı başkanlık konuşmasında Ramsay, eğitim, özellikle de coğrafya eğitimi üzerine önemli tespitlerde bulunmuştur. Bu bağlamda, coğrafyanın, çevremizdeki dünyanın gerçeklerine bağlı nesnel bir bilim olmakla birlikte, bir o kadar da öznel fikirlerden beslenmesi ve ikisi arasındaki dengeyi sağlaması gerektiğini savunmuştur. Birbirine tezat duran bu yargıları ise konuşmasında "Coğrafya söz konusu olduğunda biri diğerinin tamamlayıcısıdır. Öznel yargılar olmadan coğrafya nesnel olamaz, nesnel olduğu için de ayrıca uygulanabilir bir bilimdir" şeklinde açıklamıştır.⁵⁶

Ramsay, teorik eğitimin dezavantajının öğrenciyi bir yöne kanalizetmesi ve bunun sonucunda da gündelik hayatta işe yarayabilecek bilgileri öğrenememe, dahası bilgi edinmeye öğrencinin kendisini tamamen kapatmasıyla sonuçlanabileceğini söylemiştir. Öğrencinin doğruyu hata yaparak öğrenmesi ve yapılan her yanlışla mutlak doğruya bir adım daha yaklaşılabileceğini belirtmiş, bu savını ise Amerikalı yazar, filozof R. W. Emerson'un "Düşmanım en iyi arkadaşımıdır" veciz sözüyle özetlemiştir.⁵⁷ Konuşmasında, İngiltere'de önde gelen eğitimci ve eleştirmenlerle sık sık ters düştüğünü ifade eden Ramsay, bu çatışmanın izlenilen eğitim yolunun, gündelik hayatın pratik bilgilerini hak görerek yalnızca teorik, bilimsel bilgiye odaklanılmasından ileri geldiğini söylemektedir. Özellikle yükseköğretim çağında öğrenciyi yüklenen (ve bugün bile ülkemiz için de aynen geçerli olan) teorik eğitimin dezavantajını ise şu pasajla anlatmıştır. "*Bir çocuğun boş durmasının ya da kendince faydasız işler yapmasının önüne geçebilmek adına yıllar boyunca teorik eğitim veriliyor. Bu durum üniversitede daha gevşek bir eğitim anlayışının benimsenmesiyle daha vahim bir hal almaktadır. Gerçekten çalışmayacaksa velilere, çocuklarını üniversiteye göndermemelerini tavsiye ediyorum. 20'li yaşların başından 3 - 4 sene boyunca tembellek dersi verilmesi bir gence yapılabilecek en kötü şeydir. Ayrıca üniversite ortamının rahat olduğu fikri toplumdaki yok edilmeli ve devlet nezdinde de önlemler alınmalıdır.*" Bu kapsamda, doğru coğrafya eğitiminin amacı safi teorik bilgiler yüklenerek kartograf veya istatistikçi yetiştirmek olmaması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır.

Konuyla alakalı, kendi edindiği tecrübeler ışığında, yıllar önce Anadolu'ya gerçekleştirmiş olduğu seyahatlerine de değinmiş, coğrafya eğitiminin yalnızca teorik olarak kitaplardan değil, aynı zamanda arazide öğrenilmesi gerektiğini (Oryantalist bir düşünce yapısının tüm niteliklerini yansıtan) şu cümlelerle anlatmıştır. "*1880 yılının baharında medeniyetin neredeyse hiç uğramadığı bu ülkeye (Türkiye) gittiğimde, toplumun temel taşı olan yaratıcılık, pratiklik ve muazzam miktarda bilgi birikiminin olduğunu fark ettim. Sahip olduğum bilgilerle ben bir şey yapamıyordum. Eşimin pratik zekâsı ve yaratıcılığı olmasaydı bir coğrafyacı olarak burada hiçbir başarı elde edemezdim... ..Coğrafyacı, çalıştığı ülkede aynı zamanda dolaşmalı, gezi gözlem yapmalıdır (Uzaktan öğretim kapsamında coğrafya eğitiminin dahi verildiği ülkemizde yıllar önce söylenen bu tespitler fazlasıyla dikkat çekicidir). Araştırdığı her şeyi öğrenmeye çalışmalıdır. Zira gittiği her yerde bu bilimin ve medeniyetin temsilcisi olacak, kendisi ve etrafındakiler için yeni bir sosyal ortam inşa edecektir. Gerçek coğrafyacı, üzerinde yaşadığımız bu gezegen ile arasında sıkı bir bağ hisseder. Her bir kıvrım, dağ, tepe, vadi ve nehirler ona yeni çalışmalar yapması ve kendini geliştirmesi için bir fırsat sunar. Sırf kendisi için bütün varlıkları sevmelidir. Başından sonuna dek yaşanmış her şeyi bilmek istemeli ve tabiat ananın bahşettiği her şeye aşina olmalıdır*".⁵⁸

Konuşmasının devamında tabiatı sevmenin araziye çıkmakla öğrenileceğini, tabiatı sevmeyi öğrenen bir öğretmenin ise muhakkak doğayla arasındaki ilişki ve iletişimin gelişeceğini, araziye nasıl incelemesi gerektiğini yine doğada öğreneceğini ileri süren Ramsay, bu hususta coğrafya eğitimcisinin de taşıması gereken özelliklere değinmiştir. Gerçek coğrafyacının yeryüzünün sevgilisi olduğunu belirtmiş, "*doğaya, bir annenin çocuğuna duyduğu şefkat ve korumacılık hissiyle yaklaşmalı, sahip olduğu her şeyin onun sayesinde var olduğunun bilincinde olmalıdır. Bu duygulara ise akademik bilgi öncülük etmelidir*" diyerek teorik ve pratik bilginin

⁵³Buckler, William. Hepburn, Calder, William Musgrave; *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*, Manchester University Press., Manchester, 1923, s. 13.

⁵⁴Gasque, Ward; *Sir William M. Ramsay, archaeologist and New Testament scholar; a survey of his contribution to the study of the New Testament*, Baker Book House, Londra, 1966, s. 11.

⁵⁵Hemer, Colin; (1971), *The Later Ramsay a Supplementary Bibliography of the Published Writings of Sir William Mitchell Ramsay*, Tyndale Bulletin, c. 22, 119-124, Cambridge, 1971, s. 119.

⁵⁶Ramsay, William Mitchell; *Presidential Address to the Geographical Association*, The Geographical Teacher, Vol. 9, No. 4, s. 175 - 181, Geographical Association, Londra, 1918, s. 175.

⁵⁷Ramsay, Presidential Address...,s. 176.

⁵⁸Ramsay, Presidential Address...,s. 177.

tabiat sevgisiyle harmanlanarak öğrenciye aktarılması gerektiğinin altını çizmiştir.

Yazarın en bilinen eseri olan *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*'nın yazılmasına önyak olan ilk Türkiye ziyareti, yalnızca tarih ve coğrafya üzerine değil, sosyoloji, antropoloji, arkeoloji, mitoloji ve teoloji gibi Anadolu toplumunun daha derin bağlarını irdeleyen bir saha araştırması olmuştur. İncil uzmanı⁵⁹ olarak Filistin'den Anadolu'nun güney kıyıları boyunca, Aziz Pavlus'un rotasını takip eden Ramsay, 1886-88 yıllarının yaz aylarında Anadolu'yu dolaşmış, gözlem ve değerlendirmelerini, bahsi geçen kitapta 1890 yılında yayımlamıştır. Bir tarihi coğrafya eseri olmasının yanında, dini boyutta da derinlemesine bilgiler barındıran, İncil'de geçen muğlak noktalara netlik kazandıran çalışma, İngiliz Akademisi üyesi, teolog William Sanday⁶⁰ tarafından şu cümlelerle anlatılmıştır. "*Profesör Ramsay'ın Küçük Asya'da gerçekleştirdiği keşifler, bilimsel manada ve bizim jenerasyonumuz arasında, Avrupa'nın saygınlığını arttıran, yapılmış en iyi üç, dört şeyden birisidir. O ne yapmasını biliyordu ve eseri de beklentileri tamamıyla karşılamaktadır. Modern akademilerimizin böylesi bir çalışmayı gerçekleştirmesi, Ramsay'ın elinden bu tacı alması oldukça güçtür. Kimsenin fikir sahibi dahi olmadığı bir alanda kabaca 400 sayfalık bir eser yazmak takdire şayan bir harekettir ve işte tarih böyle yazılır. Her ilahiyat öğrencisi Ramsay'ın bu eserine müteşekkir kalmalı zira Havariler Çağı'nda Roma vilayetlerinin sınırlarını göstermenin yanında, Aziz Pavlus'un geçmiş olabileceği tüm yol ağını haritalandırmış ve detaylıca açıklanmıştır. Ayrıca Lystra (Hatunsaray-Konya) ve Zosta (Derbe) gibi İncil'de geçen ve Pavlus'un ziyaret etmiş olabileceği antik yerleşmeleri de gün yüzüne çıkarmıştır. Hıristiyanlık tarihi çalışmalarında böylesi görsel öğelerin varlığı, zaman-mekân ilişkilerinden oluşan yapılmış ve önceki bilgilerin pekiştirilmesinde oldukça önemlidir*".⁶¹ Sanday'a göre Anadolu'nun tarihini etkileyen coğrafi etmenleri çok iyi ve açık bir şekilde açıklamış olan Ramsay'ın çalışması, konuya şüpheci bakan kimselerin bile, aklındaki soru işaretlerini yok etmeyi şu kilit soruları sorarak başarmıştır; "*Ramsay, coğrafi etmenleri incelerken yol ağlarına odaklanmış ve sorunları kalbinden vurmuştur. Genel iletişim ağları nerelerden geçmektedir? Ticaret rotaları nerelerden geçer ve bahsedilen iletişim ağlarıyla uyumlu mudur? Askeri geçergâhlar nerelerdir? Tüccar ve işgalcilerin izlediği rotalarda örtüşme var mıdır? Bu gibi hayati sorulara cevap bularak dolaylı yoldan diğer gölgeleri de aydınlatmış ve yarımada'nın tarihi geçmişini çok daha açık ve parlak bir hal almıştır. Daha iyisinin yapılabileceğine şüpheyle yaklaşmakla beraber Ramsay'ın çizdiği harita ve hazırladığı illüstrasyonlar neticesinde bahsi geçen bu aydınlanmalar, görsel kanıtlarla okuyucuya sunulmuştur*".⁶²

Hıristiyanlığın Levant'ta ortaya çıkışı akabinde İncil'de adı geçen Anadolu toprakları, yine Doğu Roma'nın yarımada'da yükselişi ve Hıristiyanlığın uzun yıllar hamiliğini yapması, Mukaddes toprakları kurtarmak adına yolu mecburen Anadolu'dan geçen Haçlıların izlediği rotalar, buranın hep batılı yazarların dikkatini çeken bir bölge olmasını sağlamıştır. Kendisi de Yeni Ahit uzmanı olan Ramsay'ın araştırmalarını Hıristiyan Azizi Pavlus'un izinden Anadolu'da yürütmesi bu hususta şaşırtıcı değildir. Pek çok görsel iletişim aracının bulunduğu günümüzde dahi yurtdışında Türkiye denildiğinde akla ilk İstanbul'un gelmesi, yüzyıllar öncesinden gelen bilgi(sizlik) birikiminin bir sonucudur. Din kavramını merkeze koyan Batı, Osmanlı'yı Oryantal'in temsilcisi olarak atamış, Osmanlı tarihi

ise "tarihin kara deliği" olarak nitelendirilmiştir. Bu kavram siyasi, coğrafi ve milli alanı belirsiz bir imparatorluk için uygun bir metafordur.⁶³

Batılılar tarafından yapılan daha önceki çalışmalarda genellikle İstanbul ve kıyı bölgelere ağırlık verilmiş; Toros ve Kuzey Anadolu Dağları arasında kalan İç Anadolu platolarından oluşan bölgeye yeteri kadar önem verilmemiştir. Dolayısıyla Anadolu'yu defalarca ziyaret eden Ramsay'ın yazdıkları Anadolu yaşamı, kültürü, tarihi ve coğrafyasının batı dünyasına aktarılmasında bir mihenk taşıdır. Ayrıca yarımada'nın coğrafyasının pek çok tarihi olaya dayanarak ele alınması ve yazarın önemli tarihi olayların geçtiği yerlere bizzat giderek bu betimlemeleri yapması, arazide tarihe can vererek aktardıkları ile bilinçli bir tarihi coğrafya çalışmasının yapılmasını sağlamıştır.

Dini birikiminin getirdikleriyle antik pagan kültürünün Türkler Anadolu'ya gelene dek nasıl Hıristiyan öğretilerini şekillendirdiğini yine coğrafya ile anlatmış, antik toplumların fikir dünyasının gelişiminde sık sık coğrafi öğelere başvurmuştur. Yazarın, değişken havasıyla, günümüzde bile denizcilerin temkinli bir şekilde seyrettiği Karadeniz'e kıyısı olan şehirlerin inanç ve kültürleriyle ilgili söylediklerinde, arka planda coğrafi yeterlilik yer almaktadır. Paflagonya, Frigya ve Pamfilya tarihi bölgelerindeki dini öğeler mercek altına alınmış, Anadolu'da yayılım gösteren dini ve bilimsel akımların coğrafi öğelerle ilişkilendirmesi makalenin kapsamı genişletilmiştir.

Roma-Bizans medeniyetlerinin ön plana çıkarıldığı makalenin ikinci bölümünde tarihi Kilikya Bölgesi temelinde Batı'nın temsilcilerinin Araplarla olan münasebetlerine değinmiş, Anadolu'ya sonradan gelen Türkler üzerinden "göçebelileşmek" tanımına açıklamalar getirilmiştir. Türklerin göçebeliliğiyle ilgili tarihi problemler günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Batılı kaynaklar Ramsay'ın görüşünü savunsa da yapılan pek çok çalışma bu durumun tersini söylemektedir. Esasen Türk yerleşmelerinin temelinde yurt açmak amacıyla yapılan fetihler, Türk töresinin kadim düşüncelerinden biridir.⁶⁴ Selçuklular döneminde yalnız Anadolu'ya 550-600 bin civarı Türkmen kitlelerinin göçü sayesinde istikrar sağlanmış, devlet düzenini tahsis edecek sağlam zemin oluşturulmuş ve böylece Anadolu'nun Türkleşmesinin önü açılmıştır.⁶⁵ Fetih hareketleriyle göç hareketi ve siyasi teşkilatlanma birlikte yürütüldüğünden, Anadolu'nun fethi temel özelliğiyle kalıcı bir karakter taşımaktadır.⁶⁶ Selçuklular ve devamında Osmanlılarda görülen gaza, cihat ve fütuh anlayışları Türklerin fetihçi karakterleri ve bozkır kültürünü yansıtmakta, aynı zamanda İslam'ın cihat düşüncesini de içinde barındırmaktadır. Bu fetih siyasetini çapul ve yağmadan ayırmak gerekir. Türklerin cihat anlayışında, Batılı anlayışın tabiriyle, "sömürü" yoktur. Türklerin yayılışında en önemli husus dini tebliğ yanı sıra vatan edinme arzusudur. Buldukları bölgelerin coğrafi yapısı Türklerin ihtiyacına cevap vermeyince yeni yurt bulmak durumunda kalmışlardır.⁶⁷ Bu göçerlik başıboş, serseriyane bir göçerlik olmayıp belli yaylak-kışlaklar, zaman zaman da güzleler arasında cereyan eden bir göçerliktir.⁶⁸

İhtisas alanı sebebiyle aynı zamanda bir din adamı olan Ramsay, Abbasiler döneminde Torosların ötesinden cihat anlayışıyla yapılan Arap akınlarını yağmacılık olarak tanımlamıştır. Elbette siyasi konjonktür ve jeopolitik gereği Türkler, Araplar ve dolayısıyla

⁵⁹Gasque, *Sir William M. Ramsay*..., s. 5.

⁶⁰ (1843-1920), İngiliz Akademisi üyesi, teolog, akademisyen, vaiz ve Anglikan papaz.

⁶¹Sanday, *Professor Ramsay*..., s. 232.

⁶² Sanday, *Professor Ramsay* ..., s. 234.

⁶³ Ögünç, *Sources of Orientalism*..., s. 248.

⁶⁴Gümüşçü, Osman; *Türk İskân Sistemi veya Uc-Fetih-İskan Döngüsü (XI-XVI. Yüzyıl)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s. 39.

⁶⁵Kafesoğlu, İbrahim; *Türkler*, İA. C. 12/2, 264-280, İstanbul, 1988, s. 269.

⁶⁶Koca, Salim; *Türk/Türk İslam Devletleri*, DİA, c. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 531-533 İstanbul, 2012, s. 531.

⁶⁷Gurulkan K. (2010), *Türk Cihat ve Fütuh Anlayışı ve Sarı Saltuk Gazi*, erişim: <http://kgurulkan.blogspot.com/2010/05/turk-cihat-ve-futuh-anlayisi-ve-sari.html> 08.09.2020, aktaran Gümüşçü, *Türk İskan*..., s. 303.

⁶⁸Baykara, Tuncer; *Tarihte Türk Devletleri*, c. 1. Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1987. Aktaran, Yılmaz, *Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine*, (Ed. Sema Barutçu Özönder) Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, c. 7, s. 2, Ankara, 2010, s. 18.

Müslümanlar, Roma-Bizans ve Haçlıların doğal düşmanlarıydı. Yazar, Bizans'ı Roma'nın hamisi, köklü bir hukuk devleti, mimari ve toplumsal açıdan gelişmiş uygar bir medeniyet olarak tanımlarken, Arapları barbar bir doğu despotluğu, Türkleri ise Araplardan daha barbar, ülkeyi harabeye çeviren, Anadolu'nun kültür ve medeniyet seviyesini aşağı çeken savaşçı göçebeler olarak göstermiştir. Bu noktada her iki Müslüman topluluğunun cihat anlayışını taşıması doğaldır, ancak burada asıl göz önünde bulundurulması gereken ve Türkleri Araplardan ayıran husus, Türklerin yağma için değil yurt tutmak amacıyla Anadolu'ya gelerek yerleşmesidir. İslami motiflerle örülme bu iskân politikası sayesinde Anadolu'nun Türkleşmesi ve dolayısıyla İslamlaşması sağlamıştır. Ramsay, Haçlıların Bizans ve Müslüman topraklarında yaptıkları yağma ve katliamları ise görmezden gelmiştir. Öyle ki, 1099 yılında Kudüs Kuşatmasının kırılmasının ardından Mescid-i Aksa'ya sığınanlar kılıçtan geçirilirken kentteki sinagoglar da yakılmıştır. Kudüs'ün zaptını anlatan Avrupalı tarihçiler dahi, bu katliam karşısında duydukları dehşeti ifade etmişlerdir. I. Haçlı Seferi'nin (1096-1099) vakanüvisi tarihçi Raymond d'Aguilers,⁶⁹ zaptın ertesi sabahı Harem-i şerif mahallesine giderken her tarafı kaplayan cesetlerin arasından ve dizlerine kadar çıkan kan birikintilerinin içinden geçmek zorunda kaldığını söyler.⁷⁰ Ramsay, Selçukluların bıraktıkları eserlere ise mimari estetikten yoksun, yalnızca işlevselliğe önem verilen basit Bizans taklitleri olduğunu savunmuştur. Mimari ölçekte ortaya atılan bu görüş, eserin tartışma kısmında İngiliz eski konsolosu Wilson tarafından Alanya örneğiyle çürütülmüş, liman kentinin işlevsellik açısından Portsmouth'a benzediği vurgulanmıştır.

Yaptığı arkeolojik çalışmalarla da bilim dünyasına katkılar sunan (Seikilos Yazıtı vb.) Ramsay, Anadolu'da pek çok kazı çalışması yürütmüş, bu çalışmalarda batılı arkeologlarla birlikte çalışmıştır. 1880-1928 yılları arasında ülkemize gerçekleştirdiği seyahatlerde 59 defter ile ayrı yüzlerce sayfa not tutmuş, epigrafinin uluslararası camiada tanıtılması adına çok fazla çapa sarf etmiş, bu bilimin kurucu babası olarak addedilmiştir. Issız İç Batı Anadolu platolarında keşfettiği, Grekçe, Latince, Frigce ve Luvi dilinde yazılmış bine yakın kitabe ile Ramsay, Anadolu'da en çok kitabe kaydı yapan isimdir.⁷¹ Çıkarılan arkeolojik eserlerin bir kısmının yurtdışına kaçırıldığı herkesin malumudur, ancak gözden kaçabilecek bir detay Ramsay'ın çalışmaları yürüttüğü kişilerdir. Ramsay, yukarıda da belirtildiği gibi Anadolu'daki ilk gezisine, 1879-1882 yılları arasında İngiliz Başkonsolosu Charles William Wilson ile birlikte çıkmıştır. Kendisi gibi arkeolog ve coğrafyacı olan Wilson aynı zamanda asker üniformasına sahiptir. 1882 yılında İngilizlerin Mısır'ı işgali sırasında çıkan Arabi Paşa ayaklanmasının bastırılması için Mısır'a gitmiştir. 1884-85 yıllarında Mısır hıdivinin Uganda dolaylarında kurulan Hattı İstiva Eyaletine vali olarak atadığı Gordon Paşa himayesinde İngiliz generali olarak bir süre hizmet vermiştir.⁷²

Çalışmanın sonunda tartışma bölümünü takiben Ramsay tarafından çizilen bir harita bulunmaktadır (Bkz: Ek 1). Makalede geçen yer imlerini görselleştirmek için çizilen *Anadolu Haritası* 1902 tarihli olup, basım yeri yine derginin yayımlandığı *The Geographical Journal*'dir. 1/2.500.000 ölçekli sekant konik projeksiyona sahip harita, W. & A. K. Johnston Limited imzası taşır. Şirket İskoç coğrafyacı ve kartograf, Alexander Keith Johnston⁷³ (1804-1871) tarafından 1834 yılında kurulmuştur. Ülkemiz ve periferini, *Asia Minor* adıyla 1861, 1879, 1893, 1911 yıllarında ve *Turkey in Asia* ismiyle 1906 yılında yayımlayan kuruluş, bu hususta ülkemiz coğrafyasına yabancı değildir. Yükseltilerin tarama tekniği kullanılarak çizildiği bu fiziki haritada uzunluk ölçüğü standart mil,

yükseltiler ise inç ölçü birimine göre verilmiştir. Çerçeve olarak Trakya bölgesinin dâhil edilmediği haritanın batı sınırı, Ege Denizi üzerinde Limni - Nakşa adaları arasındaki bir düzlemden geçenken, kuzey sınırı Sinop-İnceburun'un kuzeyinden Karadeniz'den geçmekte, doğu sınırları kuzeyde kabaca Giresun'dan güneye, Şanlıurfa'ya uzanan bir hat olarak uzanmaktadır. Güney sınırı ise yine kabaca Lazkiye - Rakka dolaylarından, batıda ise Kerpe Adası'na kadardır. Kayseri'nin doğusunda Malatya harici başka bir yerleşim biriminin isminin yer almaması Ramsay'ın metninde kullandığı isimleri görselleştirmesi amacıyla haritayı hazırlamış olduğuna bir işarettir.

Ulaşım ağı olarak yalnızca demiryollarının yer aldığı haritada bazı durak noktalarının isimleri verilirken, yazılan şehir merkezlerinin vilayet veya sancak merkezi olmasına dikkat edilmemiştir. Örneğin dönemin Konya vilayetinin birer sancağı olan Isparta ve Burdur merkezleri haritada yer almazken, bölgede yalnızca Dinar isminin varlığı bir önceki pasajda yer alan savı kuvvetlendirir. İdari sınırların çizilmediği haritada bölge isimleri o dönemde ve günümüzde de kullanılmayan Roma dönemi isimleriyle yer alır. Pamfilya, Likya ve Galatya bu duruma örnek verilebilir. Ayrıca Bir fiziki harita olarak hazırlanmasına rağmen Kazdağı, Murat Dağı, Demirci Dağı ve Toros-Anti Toroslar harici dağ ismi bulunmamaktadır. Bu da yine makale için hazırlanmış bir harita olmasından ileri gelmektedir. Haritanın lejantında da eksikler bulunmakta, en temel olan kuzeyi gösteren bir imleç bulunmamaktadır.

Haritada yer alan yerleşim birimlerinin isim tercihlerinde de birtakım tutarsızlıklar söz konusudur. Batılı coğrafyacılar tarafından çizilen haritalarda (örneğin Kiepert) sıkça görmeye alıştığımız fonetikten kaynaklı yazım hataları burada da *Chesmesh* (Çeşme), *Beisheher* (Beyşehir), *Kutaiya* (Kütahya), *Gyuksu* (Göksu) örneklerinde olduğu gibi karşımıza çıkmaktadır. Tabii Türk diline özel seslerin Avrupa alfabelerinde bulunmamasından kaynaklı bu hatalar kabul edilebilirdir. Ancak, kimi yerde yerleşimlerin yalnızca bu şekilde Türkçe telaffuzları kullanılırken, bazı noktalarda buna ek eski isimleri de parantez içinde yazılmıştır. Örneğin haritada yer aldığı isimlerle beraber; *Konia* (Iconium), *Malatia* (Melitene), *Dinar* (Celænæ). Kimi noktalarda ise yerleşim yerlerinin yanı sıra coğrafi yer adlarının da yalnızca eski isminin kullanılması da bu tutarsızlığın diğer bir kanıtıdır. Yerleşim birimlerine örnek olarak *Murtana* (Korkuteli⁷⁴), *Myra* (Demre), *Scutari* (Üsküdar), *Smyrna* (İzmir), *Constantinople* (İstanbul), *Artaki* (Erdek), coğrafi yerlere örnek olarak ise; *Lake Abullonia* (Uluabat Gölü), *Kaystros* (Akarçay), *Gulf of Kos* (Gökova Körfezi) bu tutarsızlığa işaretler.

Son olarak burada kimi kaynaklarda, Ramsay'ın Türkiye'ye karşı bambaşka hislerinin var olduğu gibi düşünceler ifade edildiği belirtilmelidir. Zira bazı çalışmalarda, XIX. yüzyılda ülkemize gelen nice yazar, seyyah, araştırmacı arasından Ramsay'ın sıyrılmasını, "politik veya dini misyonla yola çıkmayan, yalnızca tarihin karanlık sayfalarına ışık tutacak cinsten yazılı taşlarla eski paralar bulup kopya etmek isteyen önyargılarından arınmış bir araştırmacı"⁷⁵ olarak tasvir edilmiştir. Koç'un (1999) tezinde yer alan Ramsay ile ilgili bu aykırı çıkarım, ilginçtir aynı yazar tarafından yine kendi çalışmaları içerisinde çürütülmüştür (bkz: Dipnot 21, 24, 45, 46). Bu bağlamda, ülkemizde din adamı gömleği giyen ve arkeolog titrini kullanan

⁶⁹ <http://eprints.nottingham.ac.uk/50918/1/553039.pdf>, erişim, 17.07.20.

⁷⁰Demirkent Işın; *Haçlılar*, TDV İslam Ansiklopedisi, c.14 s. 525-546., İstanbul, 1996, s. 525.

⁷¹Zingg, Emanuel; *Sir William Mitchell Ramsay: Asia Minor and the Birth of International Epigraphy*, Oxford: Centre for the Study of Ancient Documents, Birleşik Krallık, 2019, s. 5.

⁷²Rough, Harold Jr.; *The Victorians at War, 1815-1914 An encyclopedia of British Military History*, ABC Clío, Oxford, 2004 s. 341

⁷³ Edinburgh Kraliyet Topluğu Bilim Kurulu üyesi, Kraliyet Coğrafya Topluğu üyesi, İskoçya Meteoroloji Topluğu kurucu üyesi, Edinburgh Jeoloji Topluğu üyesi, fahri doktora sahibi, İskoç coğrafyacı ve kartograf.

⁷⁴ Sezen Tahir; *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 2, Ankara, 2017 s. 481.

⁷⁵Koç, W. M. *Ramsay'ın Eserlerine Göre...*, s. 1.

Ramsay'ın, ülkesi adına ajanlık yaptığı belgelerle sabit, diğer Batılı isimlerle olan sıkı ilişkileri mutlaka vurgulanmalıdır.

Nitekim Ramsay'ın 1907 yılında Karaman-Karadağ'daki Bin bir kilise harabelerinde yürüttüğü kazılarda ortağı, bu açıdan mimli olan Gertrude Bell'dir⁷⁶ (1868-1926). Bu kazılar esnasında ailesine yazdığı bir mektupta Bell, Ramsay için "*hakikaten (o) benim en iyi arkadaşım, onunla çalışmak benim için büyük bir ayrıcalık*" ifadelerini kullanmıştır.⁷⁷Seyyah, kâşif, arkeolog ve İngiliz siyasi komiseri olan Bell, çalışmalarını Ortadoğu'da yoğunlaştırmış, 1909 yılında İran'da petrol keşfedilmesinin ardından bölgede İngiliz çıkarları için casusluk faaliyetleri yürütmüştür. Türklere karşı yerel Arap kabilelerini desteklemiş, bu işte yine kendisi gibi arkeolog olan Arabistanlı Lawrance (Thomas Edward Lawrance, 1888-1935)⁷⁸ ile birlikte çalışmıştır. Ayrıca Bell, Paris Barış Konferansı'na (1919) da delege olarak katılmış ve savaş sonrasında Irak'ın sınırlarının belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. Tıpkı yukarıda saydığımız isimler gibi kendisi de bir İngiliz arkeolog olan Ramsay'ın, resmi olarak casusluk yaptığına dair bir tespit bulunmasa da, yaptığı işler ve çalıştığı isimlerden dolayı akıllara kuvvetli soru işareti gelmektedir.

Sonuç olarak kısaca ifade edilirse, her ne olursa olsun Osmanlı'nın son dönemlerinde batılı araştırmacılar öncülüğünde Anadolu ve Mezopotamya'da yapılan çalışmalar eski çağlara ait pek çok bilinmezi bilinir kılmış, birçok kültür mirası da gün yüzüne çıkarılmıştır. Ramsay, meslektaşlarının yapamayacağı bir cesaret örneği göstererek Avrupalılar tarafından yeteri kadar bilinmeyen İç Anadolu'da da faydalı çalışmalar yürütmüş, Yeni Ahit'ten yola çıkarak ulaştığı bilgiler doğrultusunda Konya, Karaman dolaylarında pek çok kazıya başkanlık etmiştir. Dini ve tarihi olaylara getirdiği bakış açısı şüphesiz coğrafi bilgi birikimiyle yeni bir anlam kazanmış, Ksenofon'un bahsettiği "On Binlerin Yürüyüşünü", araştırmaya araziye çıktığında aklındaki tüm soruların yanıt bulduğunu ifade etmiştir. Böylece, yüzyıllardır bir gizem olarak kalan rotanın ortaya çıkarılmasını sağlamış; bu ve diğer araştırmalarıyla, tarihin çağdaş şartlarda yeniden inşa edilmesinde, saha araştırmalarının önemini gözler önüne sermiştir. Aradan geçen yıllara rağmen, Ramsay'ın işaret ettiği ve çalıştığı pek çok alanda yüzey araştırması ve arkeolojik kazılar yapılmakta ve uzun süredir yapılanlar da halen devam etmektedir. Ayrıca, Ramsay'ın eserlerinin günümüzde dahi geçerli bilgiler barındırması ve hala kaynak kitap olarak okunması yazarın, Oryantal bağınazlığı ve tarafgirliğini hiç elden bırakmasa da, önceliğini Türkiye topraklarının tarihi, coğrafyası, tarihi coğrafyası ve erken Hıristiyanlık hakkındaki araştırmalarına vermesine bağlamak gereklidir.

⁷⁶Bell ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için: Abalı Muhittin. (2020), İngilizlerin Dış Politikasında Önemli Rollerini Olan Misyonerlik ve Ajanlığın Ortadoğu'da Ulaştığı Son Nokta: Gertrude Bell, erişim: https://www.academia.edu/43011042/%C4%B0NG%C4%B0L%C4%B0ZLER%C4%B0N_DI%C5%9E_POL%C4%B0T%C4%B0KASINDA_%C3%96NEML%C4%B0_ROLLER%C4%B0_OLAN_M%C4%B0S_YONERL%C4%B0K_VE_AJANLI%C4%9EIN_ORTADO%C4%9EU

DA_ULA%C5%9ETI%C4%9EI_SON_NOKTA_GERTRUDE_BELL
08.09.2020.

⁷⁷Duru, Ramazan; *Karadağ'ın Gizemli Konuşu Gertrude Bell*, Duru Sarrafiye Kültür Yayınları 3, Konya, 2010, s. 136.

⁷⁸Yazar hakkında detaylı bilgi için bkz: Lawrance, T. E. (1926), *Seven Pillar of Wisdom*, Wordsworth Editions, ed. Angus Calder, 1997, Herfordshire.

KAYNAKÇA

- Abalı, Muhittin; *İngilizlerin Dış Politikasında Önemli Rollerini Olan Misyonerlik Ve Ajanlığın Ortadoğu'da Ulaştığı Son Nokta: Gertrude Bell*, erişim:https://www.academia.edu/43011042/%C4%B0NG%C4%B0L%C4%B0ZLER%C4%B0N_DI%C5%9E_POL%C4%B0T%C4%B0K_ASINDA_%C3%96NEML%C4%B0_ROLLER%C4%B0_OLAN_M%C4%B0SYONERL%C4%B0K_VE_AJANLI%C4%9EIN_ORTAD_O%C4%9EUDA_ULA%C5%9ETI%C4%9EI_SON_NOKTA_GERTRUDE_BELL 08.09.2020.
- Baykara, Tuncer; *Tarihte Türk Devletleri*, c. 1. Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1987.
- Beydilli, Kemal; *Zinkeisen, Johann Wilhelm*, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 44, s. 446-448., Ankara, 2013.
- Bryce, James. vd; *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor: Discussion*, The Geographical Journal, Vol. 20, No. 3, Londra, 1902.
- Bryce, James; *Transcaucasia and Ararat*, Macmilland and Co., Londra, 1877.
- Buckler, William Hepburn & Calder, William Musgrave; *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*, Manchester University Press., Manchester, 1923.
- Bulut, Yücel; *Oryantalizm*, DİA, c.33, İstanbul, 2007.
- Butlin, Robin Alan; *Historical Geography, Through the Gates of Space and Time*, Edward Arnold, Londra, 1993.
- Ceylan, Mehmet Akif; *Myriokephalon Savaşı (17 Eylül 1176) Açısından Konya Bağırsak Boğazı'nın Coğrafi Özellikleri*, (Ed. Sefer Solmaz-Mehmet Ali Hacıgökmen - Zehra Odabaşı - Şükrü Dursun - Derya Deniz Gezer) USAD, Güz (2017); (7): 1-39, Konya, 2017.
- Clifford, James; "Oryantalizm Üzerine" *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*, der. Aytaç Yıldız, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007.
- Demirkent Işın; *Haçlılar*, TDV İslam Ansiklopedisi, c.14 s 525-546., İstanbul, 1996.
- Duru, Ramazan; *Karadağ'ın Gizemli Konuğu Gertrude Bell*, Duru Sarrafiye Kültür Yayınları 3, Konya, 2010.
- Eskikurt, Adnan; *Ortaçağ Kroniklerine Göre 17 Eylül 1176 Myriokephalon Zaferi (Bağırsak Boğazı – Konya)*, (Ed. Sefer Solmaz-Mehmet Ali Hacıgökmen - Zehra Odabaşı - Şükrü Dursun - Derya Deniz Gezer) USAD, Güz (2017); (7): 74-98, Konya, 2017.
- Findley, Carter Vaughn; *Redhouse, Sir James William*, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 34, s. 523, İstanbul, 2007.
- Foucart, Paul Francois; *Des Associations Religieuses Chez Les Grecs Chez Klincksieck*, Paris, 1873.
- Gasque, Ward; *Sir William M. Ramsay, archaeologist and New Testament scholar; a survey of his contribution to the study of the New Testament*, Baker Book House, Londra, 1966.
- Guiot, Giorgio & Caire, Luisella; *Archaeo Epitaph*, IMEKO International Conference on Metrology for Archaeology and Cultural Heritage October 19-21, Torino, 2016.
- Gümüşçü, Osman vd.; *Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası Projesi (ATTAP)*, SOBAG/TÜBİTAK Projesi, Ankara, 2011.
- Gümüşçü, Osman; *Kaynaklarıyla Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018.
- Gümüşçü, Osman; *Tarihi Coğrafya*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2013.
- Gümüşçü, Osman; *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Gümüşçü, Osman; *Türk İskân Sistemi ve ya Uc-Fetih-İskân Döngüsü (XI-XVI. Yüzyıl)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019.
- Gündüz, Şinasi; *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.
- Hemer, Colin; (1971), *The Later Ramsay a Supplementary Bibliography of the Published Writings of Sir William Mitchell Ramsay*, Tyndale Bulletin, c.22, 119-124., Cambridge, 1971.
- Howorth, Henry Hoyle; *History of Mongols*, Longmans, Green and Co., Londra, 1876.
- Howorth, Henry Hoyle; *Westerly Drifting of Nomads*, The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, vol. 3, s.145-174., Londra, 1874.
- <http://eprints.nottingham.ac.uk/50918/1/553039.pdf>
- <http://kgurulkan.blogspot.com/2010/05/turk-cihat-ve-futuh-at-anlayisi-ve-sari.html>
- <https://digital.nls.uk/jma/who/john-murray-ii/index.html>
- <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/35664>
- https://luna.lib.uchicago.edu/luna/servlet/detail/UCHICAGO~2~2~461~1239871:General-Karte-des-Tu%CC%88rkischen-Reich?qvq=q:_luna_media_exif_filename%3DG7430-1855-K5-sheet2.tif&mi=0&trs=1
- <https://open.library.ubc.ca/collections/bcbooks/items/1.0355300#p9z-6r0f>

- <https://samlinger.natmus.dk/AS/asset/9844>
- <https://www.britannica.com/biography/Bayard-Taylor>
- <https://www.britannica.com/biography/Henri-de-Boulainvilliers-comte-de-Saint-Saire>
- <https://www.britannica.com/biography/Theodor-Benfey>
- <https://www.britannica.com/science/geography/Geography-and-education-the-19th-century-creation-of-an-academic-discipline>,
- <https://www.britannica.com/topic/humanities>
- <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG238411>
- <https://www.davidrumsey.com>
- <https://www.giffordlectures.org/lecturers/william-mitchell-ramsay>
- <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-9164.jsessionid=C461AE0745BF6ED03A2989093F10B399>
- <https://www.voltaire.ox.ac.uk/about-voltaire/about-voltaire>
- Kafesoğlu, İbrahim; *Türkler*, İA. C. 12/2, 264-280, İstanbul, 1988.
- Kiepert, Johann Samuel Heinrich; *General Karte des Türkischen Reiches in Europa und Asien*, erişim: https://luna.lib.uchicago.edu/luna/servlet/detail/UCHICAGO~2~2~461~1239871:General-Karte-des-Tu%CC%88rkischen-Reich?qvq=q:_luna_media_exif_filename%3DG7430-1855-K5-sheet2.tif&mi=0&trs=1, 1885.
- Koca, Salim; *Türk/Türk İslam Devletleri*, DİA, c. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 531-533 İstanbul, 2012.
- Koç, Nurgün; "Everyday Life in Turkey" Eserinde Mrs. W. M. Ramsay'ın Osmanlı Ülkesindeki Kadınlara Dair İzlenimleri, *History Studies International Journal of History* ISSN: 1309 4173 (Online)1309 - 4688 (Print), Volume 4 Issue 2, p. 235-256.,2012.
- Koç, Nurgün; *W. M. Ramsay'ın Eserlerine Göre XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başlarında Türkiye*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İzmir,1999.
- Lawrance, Thomas Edward; *Seven Pillar of Wisdom*, Wordsworth Editions, ed. Angus Calder, 1997, Herfordshire, Birleşik Krallık, 1926.
- Miller, Konrad; *Weltkarte des Castorius genannt die Peutingersche Tafel*, ed. Wentworth Press, 2019.1888.
- O'Carroll, Michael; *Theotokos: A Theological Encyclopedia of the Blessed Virgin Mary*, Liturgical Press, Minnesota, 1982.
- Ortaylı İlber; *Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von*, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 15, s. 491-494., İstanbul, 1997.
- Öğünç, Banu; *Sources of Orientalism: Tracing Ottoman Empire in British Mind*, (Ed. Hakan Kuyumcu-Çağatay Benhür) SUTAD, Güz 2018; (44): 245-257, Konya, 2018.
- Parla, Jale; *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Radet, Georges; *La Lydie et le monde grec au temps des Merminades (687-546)*, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, Paris, 1893.
- Ramsay William Mitchell; *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor*, The Geographical Journal, Vol. 20, No. 3, Birleşik Krallık, 1902.
- Ramsay, William Mitchell; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara,1960.
- Ramsay, William Mitchell; *Cities and Bishoprics of Phrygia*, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 8, s. 461-519, Birleşik Krallık, 1887.
- Ramsay, William Mitchell; *Impressions of Turkey*, Hodder & Stoughton, Londra, 1897.
- Ramsay, William Mitchell; *Presidential Address to the Geographical Association*, The Geographical Teacher, Vol. 9, No. 4, s. 175 - 181, Geographical Association, Londra, 1918.
- Ramsay, William Mitchell; *Studies in Asia Minor*, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 3, s. 1-68., Birleşik Krallık, 1882.
- Ramsay, William Mitchell; *Tarsus (Aziz Pavlus'un Kenti)*, çev. Levent Zoroğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,2000.
- Ramsay, William Mitchell; *The Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the New Testament* (Classic Reprint), Forgotten Books, ed. 2018, Birleşik Krallık, 1915.
- Raugh, Harold Jr.; *The Victorians at War, 1815-1914 An encyclopedia of British Military History*, ABC Clio, Oxford, 2004
- Said, Edward; *Orientalism Reconsidered*, Cultural Critique, No. 1., University of Minnesota Press, Minnesota, 1985.
- Said, Edward; *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev., Berna Ülner, Metis Yayınları İstanbul, 2001.

- Sanday, William; *Professor Ramsay on the Geography of Asia Minor*, Supplementary Papers of the Royal Geographical Society, vol. 18. s. 232 – 240., Londra, 1890.
- Sanders, Ed Parish; *Paul: The Apostle's Life, Letters, and Thought*, Fortress Press, Minneapolis, 2015.
- Sarre, Friedrich; (1895). *Reise in Kleinasien*, University of Michigan Library, Michigan, 1895.
- Sezen, Tahir; *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 2, Ankara, 2017.
- Southern, Richard William; *The Making of the Middle Ages*, New Haven & London, Yale University Press, Londra, 1952.
- Topraklı, Ramazan; *Değişen Coğrafya ve Miryokefalos Savaşı*, Sistem Ofset Yayıncılık, Ankara, 2014.
- Tümertekin, Erol & Özgüç, Nazmiye; *Coğrafya Geçmiş – Kavramlar - Coğrafyacılar*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Von Hammer, Joseph; *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, çev: Mehmet Ata, Vecdi Bürün, Refik Özdek, İstanbul, 1998.
- Wells, Edward; *An Historical Geography of the Old and New Testament*, The Clarendon Press, Oxford, 1819.
- Xenophon; *Anabasis Onbinler'in Dönüşü*, çev. Ari Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Yılmaz, Anıl; *Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine*, (Ed. Sema Barutçu Özönder) Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, c. 7, s. 2, ss. 14-33, Ankara, 2010.
- Yüksel, Mehmet; *İslamofobinin Tarihsel Temellerine Bir Bakış: Oryantalizm ya da Batı ve Öteki*, (Ed. Adem Sözüer) İÜHFM, C. LXXII, S. 1, s. 189-200, İstanbul, 2014.
- Zingg, Emanuel; *Sir William Mitchell Ramsay: Asia Minor and the Birth of International Epigraphy*, Oxford: Centre for the Study of Ancient Documents, Birleşik Krallık, 2019.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 2. Baskı, çev: Özlem Kumrular, Erendiz Özbayoğlu, Nilüfer Epçeli, Levent Kayapınar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019.

Anadolu'da Tarih ve Dini Belirleyen Coğrafi Koşullar^{♦♦}Ramsay

Eğer ki coğrafya, yalnızca bir ülkenin içinde yaşadığı insanların, yerleşme ve fiziksel etmenlerle arasındaki etkileşimi inceleyen bir bilim olarak görülseydi, her yerde olduğu gibi, Anadolu'da mükemmel sonuca ulaşamazdı. Yarımada'nın fiziki özellikleri oldukça baskın, yerleşmeler şahsına münhasır, tarihi ise yüzyıllar boyunca yazıla gelmiştir. Sonsuz çeşitliğin ortasında gelişimin ilkeleri fiziki çevreyle bağıntılı olarak şekillenmiştir.

Öncelikle, Anadolu Yarımadası Asya ve Avrupa arasında uzanan bir köprüye benzer. Batıya yönelen göç hareketleri ya kuzeyden, Sibiryaya ve Rusya üzerinden gerçekleşmeli ya da Hazar, Kafkaslar ve Karadeniz karşısında büyük bir engel olan yarımada üzerinden gerçekleşmelidir. Asyalılar tarafından Avrupa'ya yapılan akınların bir kısmı kuzey rotasını izlese de Anadolu, batı yönlü hareketlerin birçoğuna mihmandarlık yapmıştır. Aynı şekilde Avrupa'dan yapılan misillemelerde de Hazar'ın kuzeyine geçildiğinde Pasifik Okyanusu'yla arada yalnızca engin Rus toprakları bulunur. Doğuya yapılan diğer çoğu yolculuk ise -denizler hariç- Anadolu toprakları üzerinden gerçekleşmiş, haçlılar, tüccarlar, hacılar, elçiler, işgalci ordular hep bu rotayı kullanmışlardır.

İkincisi, Anadolu görünüm itibarıyla korkuluklara sahip bir köprüdür. Yarımada'nın merkezindeki platolardan geçen yollar kuzeyde ve güneyde kendini denizden ayıran dağ sıralarıyla çevrilmiştir. Ege'den⁷⁹başlayıp Asya anakarasına bağlanan ulu Toros sırtları, nehirlerin birkaç noktada oyduğu derin vadilerle, orduların geçmesine olanak sağlamış korkuluğun güney kısmıdır. Elbette bu dağlar aşılabilir değildir. İnsanlık Toroslardan daha zorlu dağları aşmış ve aşmaktadır. Ancak olumsuz havalarda ve özellikle karla kaplı olduğu aylar boyunca geçilmesi pek mümkün olmamakla beraber, bu riski göze alacak kişinin de ciddi hazırlıklar yapması gerekmektedir. Bu yüzden Torosların geçiş güzergâhları sayıca az fakat iyi bilinen rotalardan oluşmaktadır.

Korkuluğun kuzey kesimindeki dağlar ise görece kesintili olduğundan tarih boyunca tek bir isimle anılmamıştır. Yine de uzanışı itibarıyla Anadolu'da doğu-batı yönlü yolların rotasını çizmiştir. Dağ silsileleri arasında kalan yollar pek çok noktadan erişilebilir. Eğer batıdan geliyorsanız, Godefroy de Bouillon⁸⁰ (~1060-1100) gibi Dorylaion'dan (Şarhöyük) yahut Büyük İskender⁸¹(MÖ. 356-323) gibi Celænæ'den (Dinar) bu rotaya çıkabilirsiniz. Bundan birkaç yıl önce at üstünde geçtiğiniz yollar, günümüzde trenler ile kat edilebilir. Doğuya doğru gidildikçe, bariz geçitler yol bulmanızda yardımcı olacaktır. Tam tersi Asya'dan Anadolu'ya geldiğinizde de yine dağ

sıraları sizi bu yola girmeye sevk edecektir. Bu yüzden Anadolu tarihi, nüfusu, siyasi durumu ve ekonomisi sürekli gelişme ve değişime safhası yaşamaktadır. Tüm bu çeşitliliğin ve karmaşanın içinde yine de bir birlüğün ve dayanışmanın varlığı gözlemlenebilir. Gelişim ve kalkınma daima karşılaşan ve kimi zaman çatışan doğu ve batının temelinde yer almıştır. Kuzey yahut güney denizinden gelen etkiler hiçbir zaman yarımada'da belirleyici unsur olmamıştır. Kimi zaman Avrupa ve Asya arasında çıkan anlaşmazlık ve çatışmalar ise tüm bu süreç içerisinde yalnızca birkaç aşamaya tekabül etmektedir. Anadolu'da hiç bitmeyen bu savaşın merkezi ise zaman zaman değişimler göstermiştir. Vakti zamanında Yunanlar Truva'yı kuşatmış, Araplar ya da Mısırlı Memluklar Tarsus şehrinin surlarında fırtına gibi esmişti. Şehir, Grek ateşinin yanı sıra Haçlıların mızrakları, baltalarıyla ve Ermeni Kilikya Krallığı'nın da desteğiyle yekvücut olarak doğudan gelen bu cani kasaplara karşı dayanabilmişti. Aynı Araplar, Constantinople (İstanbul) surlarından defalarca def edilmiş, Türkler ise güçlükle durdurulabilmişti.

Çok daha eskilere gittiğimizde ise Kârûn'un⁸² (M.Ö. 595-??) genç Büyük Kiros'un⁸³ (M.Ö. 590-529) krallığını yıkmak için Halys (Kızılırmak) Nehri'ni 10 bin kişiyle geçtiğini görmekteyiz. Sardes'ten Mezopotamya'ya uzanan bu yolculukta iyi eğitilmiş düzenli bir ordunun, Persleri tarumar edeceğini düşünülüyordu, lakin olaylar tam tersi yönde gelişti (M.Ö. 545). Daha yakın bir tarihte, 1148'in yılbaşında VII. Louis⁸⁴ (1120-1180) ve onun sadık Fransız Haçlıları el ele vererek Mæander (Büyük Menderes) Nehri'ni aşmaya çalışırken, daha Türklerle karşılaşmadan dağılmışlardı.⁸⁵Ramsay Hakeza, Manuil'in⁸⁶ (1118-1180) metal zırhlarla kaplı muhteşem ordusu Miryokefalon (17 Eylül 1176) civarındaki (bu savaşın yeri halen tartışma konusudur⁸⁷) dar geçitlere vardığında, Türklerin pususuna düşmüşler, tepeden gelen taş ve ok yağmuru altında büyük zayıflık vermişlerdi. Bir ordunun ana yolu terk ettiğinde başına ne geleceğini merak ediyorsanız Haçlı Seferlerine bir göz atın. Frederick Barbarossa'nın⁸⁸ (1122-1190) Alman Haçlıları, kutsal topraklar yolunda Toros Dağları'nı aşmaya çalışırken bir Ermeni müstahkem mevkiinde kamp kurmuşlar, ancak dinlenme noktasında bile Kayzer bu toprakların gazabına maruz kalmış ve Calycadnus'un (Göksu) soğuk sularında kaybolmuştur. Askerleri uzunca bir süre Barbarossa'nın öldüğüne inanmamış, doğru an geldiğinde ortaya çıkacağı ümidini korumuşlardı. Bu ve bunun gibi pek çok olay, Doğu ile Batı arasında yaşanan büyük savaşın küçük birer anekdotuydu.

Bu fenomeni daha detaylı incelemek için Anadolu Yarımadası'nın tarihi iyice eşelenmeli ve yazılmalıdır. Her çağda, her savaşta, her krizde, karşıt güçler Doğu ve Batı olarak tanımlanmaktadır. Çoğu zaman iki kuvvet bir yurt veya taht için kavgaya tutuştuğunda

*Makale okunmadan önce başkan şunları söyledi: Profesör Ramsay'ı bu odada ağırslamanın zevkini ilk defa tatmıyoruz. Toplumumuzun, Küçük Asya Keşif Fonu'nda yürütülen son derece değerli çalışmalarına hamî olduğu bilgisini söylemekten gurur duyuyorum. Şimdi makalesini okuması için sözü Ramsay'e bırakıyorum.

^{♦♦}Ramsay Bu makale, Aberdeen Üniversitesi Wilson Seyahat Bursu Mütevelli Heyetine atfedilmiş olup, Küçük Asya Keşif Raporu'nun umut verici geleceği ve doğru çizgide gidildiğini göstermek mahiyetinde önsöz niteliği taşır. Bu kısa makalede pek çok şey zorunlu olarak atlanmıştır. Fakat yazına dâhil edemediğim düşünceleri inkâr veya göz ardı ettiğim şekilde algılanmamayı umuyorum. Çalışmaya eşlik eden haritanın yapımında kullanılan güncel bilgiler için Dr. Richard Kiepert'e çok teşekkür ederim. Eylül 1902.

⁷⁹ Bugün kullanılan Ege adı, Antik Yunan'da Atina Kralı Aegus'un denizden trajik ölümünden alsa da, Antik Yunan'da "Baş Deniz" manasına gelen "arhi+pelagus" kelimesinden türemiş olup daha sonraları bu kavram, "adalar topluluğu, takımada" manası olarak kullanılmış ve Ortaçağ'da buraya "Adalar Denizi" denmeye başlamıştır. Malazgirt'ten sonra Türkler, Anadolu'nun batı sahillerine ulaştıklarında bu ismi Türkçe'ye çevirerek kullanmışlardır. Bu görüşü destekler nitelikte çok sayıda yazılı belge mevcuttur. Bölgede hüküm süren Aydınoğulları ve Osmanlı kaynaklarında da yine "Adalar Denizi" olarak geçmektedir.

⁸⁰ Birinci Haçlı Seferi (1096-1099) liderlerinden, Fransız asıllı Aşağı Lorraine Dükü, *Kutsal Kabir Koruyucusu* unvanlı Kudüs Haçlı Kralı.

⁸¹ Makedon Kralı, Mısır Firavunu, İran Kralı, Asya'nın Hükümdarı Megas Aleksandros III.

⁸² Croesus/Kroisos/Krezüs, zenginliğiyle dillere destan Lidya Kralı.

⁸³ Kiros II/Kuroş/Keyhüsrev, Pers Ahameniş İmparatorluğu'nun kurucusu, Elam-Pers-Med-Lidya-Babil-Akad-Sümer ve Dünya'nın Dört Köşesi'nin Yüce Kralı.

⁸⁴ İkinci Haçlı Seferi (1147-1149) komutanlarından Frankların Kralı Genç Louis.

⁸⁵Ramsay Bu harekât Gibbon'un eserinde yanlış bir biçimde aynı sefere katılan Alman İmparatoru Conrad'a atfedilmiştir. Detaylı okuma için bkz: "Cities and Bishopricks of Phrygia", c. 1 s. 162.

⁸⁶Bizans İmparatoru Manuil I Komnenos.

⁸⁷Detaylı okumalar için bkz: Ceylan, Mehmet Akif; *Myriokephalon Savaşı (17 Eylül 1176) Açısından Konya Bağrsak Boğazı'nın Coğrafi Özellikleri*, (Ed. Sefer Solmaz-Mehmet Ali Hacıgökmen - Zehra Odabaşı - Şükrü Dursun - Derya Deniz Gezer) USAD, Güz (2017); (7): 1-39, Konya, 2017, Eskikurt, Adnan; Ortaçağ Kroniklerine Göre 17 Eylül 1176 Myriokephalon Zaferi (Bağrsak Boğazı-Konya), (Ed. Sefer Solmaz-Mehmet Ali Hacıgökmen - Zehra Odabaşı - Şükrü Dursun - Derya Deniz Gezer) USAD, Güz (2017); (7): 74-98, Konya, 2017, Topraklı, Ramazan; *Değişen Coğrafya ve Miryokefalon Savaşı*, Sistem Ofset Yayıncılık, Ankara, 2014.

⁸⁸ Üçüncü Haçlı Seferi (1189-1192) komutanı, Svabya Dükü, Burgonya-İtalya ve Almanya Kralı, Kutsal Roma İmparatoru Friedrich I.

Doğu'nun önde gelen güçleri kimi destekliyorsa karşı taraf da tam tersi *Batı*'nin baskın güçlerinden destek sağlamıştır. Yazarın, basıldığına Kraliyet Coğrafya Topluluğu tarafından da büyük övgüler aldığı *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* isimli kitabı bu fenomenin tarih boyunca sergilediği sayısız çeşitlilikteki formları tasvir etmektedir (Yine de bu tasvirler okuyucuya, yalnızca hayata döndürülmesi gereken kuru kemikler sunmaktadır). Bu kitap yazıldığından beridir, on iki yıllık deneyim ve çalışmanın, eserin içerdiği topografik öğeler, tarihin genel şemasını büyük ölçüde doğrulamakta, pek çok ayrıntı vermekle beraber düzeltme ve iyileştirmeler de yapmaktadır. Hangisinin bana kişisel olarak daha fazla zevk verdiğini bilmiyorum; içgüdünüzün veya düşüncelerinizin doğru olduğunu bulmak hoş ancak bir hatanın var olduğunu saptamak ve bir engeli ortadan kaldırmak çok daha hoştur. Doğrulama, bir araştırmaya devam etmek için bir güven verir ancak düzeltme bir kapı açar ve genellikle ülkenin siyasi veya tarihi coğrafyasında yeni bir bölüm ortaya çıkarır. Dahası, düzeltmelerin çoğu, ilk denemelerini destekleme veya tavsiyeyle yapan kendi öğrencilerinden birine daha fazla zevk vermektedir. Bu kitaptaki eksiklerden biri, kuzey ve güneydeki dağ silsilesinin öneminin yeterince vurgulanmamış olması ve böylece tarihin birkaç bölümünün gözden kaçmasıdır. Konu üzerine çalışmalarım on yıllık uzun bir aradan sonra elverişli koşulların bir araya gelmesiyle devam edebildiğim keşiflerle aydınlatıldı. Ancak değineceğim bir nokta bizi biraz oyalayabilir.

Anadolu Platosunun güney tarafındaki Toroslardan oluşan büyük dağ duvarı, Anadolu Yarımadası'nda her zaman etkili sınır çizgisi olmuştur ve plato, nadiren bir başkentini merkezi olmasına rağmen, genellikle doğunun ya da batının büyük imparatorluklarından birine ev sahipliği yapmıştır. Elbette birçok neden Toroslara bir ayırım çizgisi olarak, bu önemi vermemde katkıda bulundu ama burada katkıda bulunan nedenleri analiz etmeyeceğiz. Eski tarihsel kayıtlar genellikle ulusların *Toroslarda* veya *Torosların ötesinde* gibi etki alanlarını kısıtlayıcı sınırlarını ifade eder. Diğer herhangi bir sınırdan ziyade Toroslar, doğu ve batı arasında önemli bir bariyer olmuştur. Günümüzde bile, Smyrna'dan (İzmir) doğuya gidilip Anadolu'nun duvarları aşılacak istendiğinde demiryolu vasıtasıyla Kilikya Kapısı (Gülek Boğazı) geçilmelidir. Bu geçidin aşılmasını takiben kültür, daha oryantal bir havaya bürünmektedir. Uzun süre Roma boyunduruğu altında bulunan Kilikya, Anadolu'dan çok Suriye'nin bir parçasıdır. Geçitten sonra edinilen izlenim Arap ve Ensarların çoğunluğunu oluşturduğu bir ortamdır ve artık kimse size "Çelebi" diye hitap etmez. Onu yerine Suriye ve Mısır'da olduğu gibi "Hacı" diye seslenirler. Bu ufak detay bile, Torosların ötesinde değişen atmosfere bir örnektir.

Tarihi Coğrafya adlı eserimde, Ege kıyıları ile yarımada'nın geri kalanı arasında bir zıtlık olduğundan bahsettim. Burası sanki Yunanistan'ın parçasıymışçasına Yunan topraklarının ışık, çeşitlilik ve neşesi ile doludur. Anadolu Platosu ise, coğrafi karakter ve ruh olarak Asya'ya benzer şekilde, hareketsiz, monoton ve oldukça sakindir.⁸⁹ Sınır hattını genişletirsek batı sahillerinin Yunan olduğu bölgede Toros Dağları'na kadar olan plato ise ihtilafli bölge olmalıdır. Torosların ötesi ise doğulu ve Asyalıdır. Yine de bu laf söylenir söylenmez bir yanlışlık olduğu hissediliyor. Zira Tarsus, Torosların Kilikya'ya hediye ettiği çeşitlilik içerisinde Doğu ve Batı dünyasının buluşma noktasıdır.⁹⁰

Bizans veya daha çok Roma İmparatorluğu ve Müslümanlar arasındaki uzun savaşlarda, Toroslar ve Anti-Toroslar, Romalıları Araplardan ayırdı. Güneybatıda Tarsus, kuzeydoğuda ise Melitene (Malatya) yüzyıllar boyunca Arap sınırındaki yerleşim yerleri oldu.

Araplar iki kez sınırlarını Tarsus üzerinden Toros'un ötesine taşımaya niyetlendiler. Ancak Tyana'da (Kemerhisar) bir cami inşa eden ve garnizon yerleştiren Halifeler, Hârûnürreşid⁹¹(763-809) ve Memûn⁹² (786-833), iki yıl geçmeden Tarsus'a geri çekilmeyi gerekli gördüler. Araplar, Melite'nin (Malatya) ötesinde Cæsareia'yı (Kayseri) çok daha uzun süre elinde tuttular ancak burada da fazla dayanamadılar. Tarsus'un ötesinde kalıcı olarak yerleşemediler. Müslümanlar, yılda iki sefer olmak üzere baskın vermek için Tarsus'u aşarak neredeyse yollarındaki bütün şehirleri yağmaladılar, üç defa da (654-669-674) Constantinople'ü kuşattılar. Yaklaşık üç yüzyıl boyunca bu durum Constantine'ye etki alanları dışında kalan Torosların öte yakasında yerleşemediler. Fethedip yağmaladıkları topraklardaki halk her darbeden sonra kendini toparlamakta pek de zorlanmadı. Tüm tarihte, uzun zamandır köklü bir hukuk sistemi ve ortak bir din tarafından bir araya getirilmiş, örgütlü bir topluluğa ait esneklik ve toparlayıcı gücünü bu kadar çarpıcı olduğuna dair başka bir kanıt yoktur. Roma medeniyeti, Arapların, yüzlerce savaşı kazanmasına rağmen fethedilemeyecek kadar kompakttı ve bu yüzlerce yenilginin de ciddi bir etkisi olmadı. Gevşek olarak örülmüş Doğu despotluğunun düşük uygarlığı, Roma'nın organize dehasının yarattığı kumaş üzerinde hiçbir etki bırakamazdı.

Ancak her yıl gerçekleşen Arap akınları ve yağmalar karşısında Romalıların yaşadığı acı ve korku dayanılmaz boyuttaydı. Roma ulusunun istilacılara olan direncini zayıflatmıştı. Uzun barış dönemlerinde kendini savunmaktan aciz duruma düşen halk, neredeyse kast haline gelen profesyonel bir ordu tarafından savunulmaktaydı. Uygur bir toplum, barbarlara karşı savunma gücünü kaybettiği an tehlike altına girmiş demektir. Roma'nın profesyonel ordusu, eğer Kilikya'dan Toros'a geçmenin tek yolu Kilikya Kapısı (Gülek Boğazı) olsaydı, Toros Dağı hattını savunup Müslüman kurtlarını Roma ağılından koruyabilirdi. Geçilmesi rahat bir yol olan bu geçişi, birçok noktada küçük bir kuvvetle bile savunmak için oldukça kolaydı. Bizans döneminde buraya bir garnizon yerleştirildi ve Araplar karşı hamlelerde bulunduğu haberleri anında Constantinople'a ulaştırıldı.

Roma İmparatorluğu'nda uzun süre hâkim olan barış ve refah ortamı bu bölgeyi de olumlu etkilemişti. Toroslar hiçbir zaman kesinlikle geçilemez bir engel olmamıştı. Roma barışı altında birçok şehir ticaretle büyümüş ve dağ geçitleri dahi gelişmişti. Şimdi ise yaz aylarında birkaç kara göçebe çadırı dışında burada bir yerleşim bulunmuyor. Roma Dönemi'nde zengin ve müreffeh olan şehirler sayesinde yol ağları gelişti ve bu durum Arapların yağma birliklerinin dağları aşmasını kolaylaştırdı. Çoğunluğu tüccar, zanaatkar, din adamı ve akademi mensuplarından oluşan barışçıl Roma şehirleri, saldırıları dini bir vecibe olarak gören barbar yağmacılar karşısında savunmasız kalmıştı. Roma ordusu karşısında seri manevra kabiliyetleri sayesinde Arap akıncıları, istedikleri yerlere gidip, seçtikleri şehirleri yağmalamış ve Roma ordusundan kolaylıkla kaçmış olsa da Torosların ötesinde kalıcı olarak tutunamamışlardır.

İleriki dönemlerde daha barbar olan Türkler, Arapların deneyip başaramadığı ne varsa elde etmek için yanıp tutuşuyordu. Bölgedeki Türk zaferleri, barbarlığın gelişmiş bir topluma tahakküm edebileceğini gösteren yegâne örnektir. Onlar, Roma kumaşını parçalayarak içindeki homojenliği bozmuştu. Türk fetihleri yalnızca savaşlar ve zaferlerle kazanılmamış; Anadolu'ya yayılarak, toplumu bir arada tutan iletişim bağlarını yok eden ve ülkeyi kültür seviyesi olarak aşağı çeken göçebe kabileler sayesinde gerçekleştirilmişti. Kısacası bu fetihler Roma ülkesini *göçebelileştirdi* (nomadization).

⁸⁹ Müellif burada, klasik Oryantalist görüşün sıkı bir takipçisi olarak sadece yer şekilleri, iklim ve bitki örtüsü gibi fiziki coğrafya unsurlarına göre hüküm verip kültürel ve beşeri coğrafya öğelerini yok saymıştır. Aynı şekilde müellif ileriki sayfalarda da, birçok hususta bu tutumunu sürdürmektedir.

⁹⁰ Detaylı okuma için Bkz: Ramsay, 2000, Tarsus...

⁹¹ Beşinci Abbasi Halifesi, Müminlerin Komutanı, Ebu Cafer Harun Reşit, Batı'da bilinen adıyla *Aaron the Orthodox*.

⁹² Yedinci Abbasi Halifesi, Müminlerin Komutanı, Ebu Abbas Abdullah Memun.

Bu *göçebelileşmek* kelimesi aslında geniş bir konuya işaret ediyor ve bu hususta ilk eserimde yer verdiğimden daha fazlasına değinmem istendi. Kavram, bildiğim kadarıyla, uzman tarihçilerce bile zor ima edilen bir konudur. M.S. 1070 dolaylarında Roma İmparatorluğu'nun doğusunda Türklerin ortaya çıkışını izleyen iki asrın tarihini okurken, Selçuklu Türklerinin imparatorluğun üstesinden nasıl geldiğini sık sık merak ediyorsunuz. Manzikert (Malazgirt) zaferinden sonra Türk ordusunun yapısı ancak tahmin düzeyinde kalmış, Türkler (Selçuklular) ve Bizanslılar eşit koşullar altında adil bir dövüş gerçekleştirememişlerdir.⁹³ Yine de, üç asırdan beri sürekli Arap istilalarına direnen Roma uygarlığı; zayıf, disiplinsiz ve örgütlenmemiş Selçuklu gücü karşısında yenik düşmüştür. Küçük Asya'daki Selçuklu faaliyetleri hâlihazırda yazılmakta olup (Gibbon'un kısa genellemeleri pek tatmin edici değildir ancak Sör H. Howorth'un yerel unsurlara dayandığı taktire şayan makalesi bize de bu saha nezdinde çalışma şevki vermiştir) burada da kısa kısa değinilmiştir.

Bugün olduğu gibi geçmişte de Türkler ve Türkmen göçebeler arasındaki fark, Bizanslı tarihçiler⁹⁴Ramsay tarafından da ayırt edilmiştir. Bu tarihçilerin, göçebelerin ülke içindeki sinsi ilerlemeleri hakkındaki açıklamaları çok öğreticidir. Bizans'ı kaleme alanların bizden önce ortaya koydukları resim, tarafıma şöyle özetlenmiştir: Göçebe Türkmenler Anadolu'ya yayıldıkça; ekim azaldı, nüfus düştü, Hıristiyan şehirler göçebe kabileler denizinde birbirlerinden izole edildi ve çoğu yerde Hıristiyanlar, baskın özelliklerini Doğu kültürü ve dinine yavaşça kaybetti. Bu, uygarlıktan barbar topluma olan kayda değer bir dejenerasyon örneğidir ve ayrıntılı bir çalışmanın öğretici olacağı konudur. Ancak genel olarak, Küçük Asya'nın *göçebelileşmesi* ifadesinde özetlenmiştir (Ramsay, W.M., 1897;103).⁹⁵Ramsay Göçebe Türkmen kabilelerinin çokluğu, Selçuklu Devleti'ne dair bir gerçeği de açıklıyor. Selçuklu sultanları tarafından, başkent Konya'dan yayılan ana yollar boyunca inşa edilen çok sayıda gösterişli han, Anadolu'nun en etkileyici özelliklerinden birini oluşturuyor. Selçuklu camileri, medreseleri ve mezarlarıyla birlikte bu dönemdeki mimari sanatın dikkat çekici gelişimi, medeniyet seviyesinin de artmasına işaretler.

Son zamanlarda Anadolu'ya gelen Alman gezginler bahsi geçen bu hanları, Selçuklu Devleti'nin üzerinde durduğu yüksek medeniyet basamağının bir kanıtı olarak tanımlıyor ve bu gezginlerin bazıları da hanların Roma ve Bizans binalarıyla benzer mimari özellikler barındırdığını ve zamanla yerini aldığını düşünüyor. Ancak bu görüş ciddi revizyon gerektirmektedir. Aynı gezginlerin belirttiği Selçuklu hanları, yüksek duvarları ve iyi korunmuş tek girişleri ile neredeyse kalelere benziyor.⁹⁶Ramsay Bu durumda yüksek medeniyetin hanları Roma veya Bizans mimarisine hiçbir benzerlik barındırmamakta, ruhsuz binalar estetikten çok işlevselliğe önem vermektedir. İyi korunan ve sağlam olan Selçuklu hanları, yollarda ekseriyetle bir kale kurulması zorunluluğunu ortadan kaldırdı. Hanlar bize burada sanatın ve mimarinin gelişimi hakkında bir ipucu verse de toplum yapısı ve devlet adına bir bilgi içermez.

Gerçek şu ki, Selçuklu hanları gibi binalar Roma ve Bizans döneminde inşa edilmemiş veya gerekli görülmemiştir. Ancak Selçuklu döneminde, kentler arasındaki ticareti ve iletişimi ayakta tutan kervanlar, Selçuklu devletinin en büyük şehirlerini birbirine bağlayan yollar için büyük kale benzeri yapıların⁹⁷Ramsay yapılmasını ve korunmasını gerektirmiştir. Şehirler, göçebe topluluklardan oluşan bir okyanusta adalar gibiydi; hanlar ise şehirden şehre tehlikeli

yolculuklarda kısa aralıklarla sığınak limanları olmuşlardır. Eğer ülke son zamanlarda daha güvenli ise, kervan ticareti ve dolayısıyla hanlar işlevini yitirmiş olur, zira her şehir kendine yetmeye başlamış, ülke bambaşka bir organizmaya bürünmüştür. Hala Avrupa yönlü bazı rotalarda kervan ticareti sürmekte, dolayısıyla kriminal vakaların yaşanma tehlikesi de devam etmektedir.

Kervanların yürümediği yahut soyacak bir turist olmadığını bölgelerde göçmen Türkmenler ve Kürtler savaşta da barışta da bir arada yaşarlar. Eski gezginler bu grupları daha tehlikeli ve vahşi olarak tanımlıyorken günümüzde, barışçıl ve sakin oldukları gözlemlenmektedir. Anadolu'nun geniş platolarında⁹⁸Ramsay yahut doğudaki Kürt-Türkmen yerleşkelerinde pek çok gece geçirdim. Galatyalı Kürt göçebeler hükümet tarafından ancak son on-yirmi yılda kontrol altına alınabilmiş, göçmen gruplar arasında en kötü şöhrete sahip olanlardır. Aralarından kayan benî ya da partnerimi taciz etmek için herhangi bir eğilim göstermediler, ancak servet sahibi olduğumuzu düşündüler. İtiraf etmeliyim ki, tüm Anadolu kabileleri arasında en kaba olan göçmen Kürtlerin çadırlarında güvenle uyurken çok müteşekkir hissettim. Ancak, Roma medeniyetinin Anadolu'da göçebelik kültürüyle yozlaşması konusundaki geniş konu tartışılmaya başlandığında sorulacak soru sayısı sınırsızdır. Şimdilik konumuza geri dönmeli, toplumların ayrılmasında, istilaya karşı savunmada ve göç hatlarının belirlenmesinde Torosların etkisini belirlemeliyiz.

Toroslar, Arap Savaşları (641-975) esnasında Arap - Romalı, Müslüman - Hıristiyan şeklinde bir ayrıma yol açmıştır. Benzer bir ayrım ilk Türk yerleşimcilerin 1071 yılı ve sonrasında bölgede görülmesiyle yaşanmıştır. Orta Asya'dan yola çıkan, Ermenistan üzerinden Anadolu'ya gelen Türkler, Kilikya'da hüküm sürmeden yüzyıllar önce Orta Anadolu platosunu yurt edindiler ve Tarsus'u ele geçirmeden önce Constantinople ile Belgrad'ı dahi topraklarına kattılar. Hıristiyan güçler ise -Bizanslılar, Latin Haçlılar ve Ermeni prensleri- Kilikya'yı ele geçirmek için birbirleriyle savaşa tutuştular. Toroslar, Tarsusluları Türk ordularından kurtardı, ancak Suriye tarafında böyle bir engel olmadığından Mısırlı Memluk sultanları, Kilikya'nın Hıristiyan krallıklarını yok etti. Burada yine yavaş yavaş Toroslar ve ovalar üzerine yayılan göçebe Türkmen kabileleri, toplumu bir araya getiren bağları yıkip yok ederek gerçek fatihler oldu. Bu vesileyle, toplumlar arasında bir ayrım sahası olan Toroslar, orduların hareketlerini kısıtlamalarıyla bile kendi içinde araştırılması gereken muazzam bir konudur.

Bahsettiğimiz merkezi plato, dağ sıraları ve kıyı ovalarının yanında Anadolu Yarımadası içerisinde çok daha öneme sahip bir bölge daha bulunur. Kuzeyde, merkezi platonun sınırını oluşturan dağlarla, sahil şeridine paralel uzanan dağ sıraları arasında kalan doğu-batı uzanışlı platolar, Paflagonya'nın en verimli arazilerini oluşturur. Arada kalan bu vadiler, iç bölgedeki platodan ve sahil kesiminden ayrı bir tarihe sahiptir. Sahilden kuzey kıyıları keşfe çıktığımızda geniş Paflagonya vadisine ulaşamamışımız demektir. Arada kaldığından dolayı haberiniz bile olmayabilir. Bu hususta alan, çalışmaya müsait bir yöredir. Geniş tarihiyle bölge, tarihte pek çok güçlü şehre ev sahipliği yapmıştır. Pontus kralları bu vadiyi ellerinde tutabilmek için Romalılarla ve batılı şehir devletlerine karşı uzun yıllar boyunca savaştılar. Romalılarla Müslüman istilacılar arasındaki savaşlarda en belirsiz çarpışmaların bazıları da yine bu vadiye gerçekleşmiş gibi görünüyor. Etrafından görece izole olan Paflagonya vadisinin bulunduğu çizginin Anadolu Platosu yahut sahil kesimlerinden farklı olması bu belirsizliğin ana nedenidir. Paflagonya şehirleri, Türk

⁹³Ramsay Burada yeniçerileri Avrupa'nın en iyi gücü olan Osmanlılardan (Osmanlı Türkleri) değil, yalnızca Selçuklulardan bahsediyorum. Ne var ki Yeniçeriler de, Hıristiyanlardan beyin ve kas gücü olarak alman bir nevi vergi neticesinde tezahür etmiştir.

⁹⁴Ramsay On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda göçebe kabilelerin yayılımına dair bulgular için "Küçük Asya'nın Tarihi Coğrafyası", s. 213 ve gelecek dipnota bakınız.

⁹⁵Ramsay Ramsay, W. M. (1897). "Impressions of Turkey", s. 103. Göçebelerin batı bölgelerinde yürüttükleri faaliyetler "Cities and

Bishoprics of Phrygia" eserinde (1887), c. 1, s. 16, 27, 299 - c. 2, s. 372, 447, 598, 695'te bahsedilmiştir.

⁹⁶Ramsay Sarre, F. P. T. (1895). "Reise in Kleinasien", s. 77.

⁹⁷Ramsay "Ein äußerlich festung artiges Gebäude" Sarre (1895) a.g.e., s. 78.

⁹⁸Ramsay Orta Anadolu platolarındaki, özellikle de eski Galatya'daki Kürtler, gördüğüm kadarıyla, doğu bölgelerdeki Kürtlere nazaran daha göçebe bir yaşam sürerler. Göçebe Kürtler ise, Küçük Asya'daki en itici ırktır. "Impressions of Turkey" (1897), s. 114.

yerleşiminin ilk aşamalarında, yarımada'nın geri kalanına kıyasla çok daha önemli hale gelmiş ve yazma eserlerde de sıklıkla bahsedilmiştir. Fakat Paflagonya vadisinin engin tarihi hiç yazılmamış, hâlâ daha birçok antik kent'in adı bilinmemektedir. Belki de buranın tarih yazımı hiçbir zaman yapılamayacak çünkü tarihi kaynaklar çoğunlukla böylesi arada kalan yerleri değil, ana yolların güzergâhlarını yazmıştır. Böyle bir görev üstlenilecekse bile araştırmacı, kendi kendine çalışmaya ve keşfetmeye hazırlıklı olmalıdır.

Buradan Anadolu Platosuna çıktığınızda tüm topografya yol yapmaya uygundur. Yine de, birçok yolun kavuşması adına geçmesi gereken bazı geçitler vardır. Kimisinin eski adı bilinmeyen, kimisinin ise modern bir adı olmadığı Frigya'daki çift sıra dağlar kuzey-güney doğrultuda uzanır ve yollar da bu istikameti takip eder. Ephesus'tan (Efes) doğuya giden geçitler bu dağların güney ucundan geçer; ancak Smyrna (İzmir) ve Kuzey Lidya'dan gelen yolcular genellikle kuzey ucunu takip ederler. Modern demiryolu hattı bu iki rotayı işaret ediyor. Batıdan, Trojanida'dan (Kaz Dağı) gelerek orta Frigya dağlarına oldukça yaklaşan, Menderes nehrinin kollarıyla ayrılan yüksek dağ sıraları kimi yerlerde Temnos (Simav-Demirci) ve Dindymos (Murat Dağı) olarak adlandırılır. 16-19 kilometre genişliğindeki huni formulu bu ufak vadi, kuzeyden güneye yahut doğudan batıya seyahat edenlerin geçmesi gereken bir güzergâhtır.

Bu küçük vadi haritalarda yer edinene ve önemi anlaşılana kadar, Ksenofon'un bahsettiği *On Binlerin Yürüyüşü*⁹⁹ çözülemez bir bilmeceydi. Daha önceki keşif yıllarımda, sadece belirsiz, ayrıntısız ve yanlış eski haritalara sahip olduğumdan, ufak vadi bir soru işareti olarak karşıma çıktı. Tekrardan kaçınarak yeni rotalar keşfetmeyi umduğum seyahatimde bu ufak vadi kısır döngüye yol açtı. Bilmeceyi kendimce çözebilme adına bir yıl içerisinde burayı üç defa geçtim. Bu tekrarlar, alanın önemine vurgu yapmaktadır. Sardes'ten orta Frig dağlarının güneyinden geçerek güney rotasını kullanan ve kuzey-batı yönünden geri dönen *On Binlerin*, bu vadiden geçmesi coğrafi bir zorunluluktadır, zira başka bir geçit yoktu. Bu görüş merkez alındığında *On Binlerin* Frigya'daki rotasını takip etmek ve Ksenofon'un ayak izlerinin bizimkilere karıştığını söylemek makul olacaktır. Güneybatı-kuzeydoğu uzanışlı bu ufak vadinin güneybatıdan girişi Çini Pazarı olarak da bilinen Keramon Agora'sından (Susuz-Uşak) başlar ve kuzey doğudan çıkıldığında Kaystros (Küçük Menderes) Ovası'na karışır.

Anadolu'da kıyı şeridi boyunca sağlanan ulaşım, iletişim ve keşifler, şu an konumuzun dışında, kendine has koşullara sahip olan denizyoluyla yapılmıştır. Çeşitli noktalarda dağların denize kadar uzanarak sahil yolunu zorlu ve erişilmesi güç hale getirmesi, seyahatleri denizden yapılmaya sevk etmiştir. Tarsus ve Trapezus (Trabzon) gibi farklı noktalardaki sahil kentlerinde özellikle mimari ve günlük yaşantıda görülen Yunan etkisi, Anadolu'da kuzey - güney sahillerinde yüzyıllar boyu gücü ellerinde tuttuklarından ileri gelmektedir. Dahası deniz zorlu ve tehlikelidir. Kuzey sahilleri - Karadeniz-, Yunanlar tarafından tahmin edilemez olduğu gerekçesiyle hain ilan edilmiş, yılın hiçbir dönemi havasına güven olmadığı ve yaz mevsiminde bile fırtınaların görülebileceği kaydedilmişti. Çok eskiden beri, Karadeniz'in sahip olduğu imajı, güzelliklerini ve tehlikelerini Yunan tarihinin ilgili anlatılarından okuyabiliriz. Amerika'nın keşfinin modern dünyanın bilgi birikimine kattıkları gibi, Karadeniz'in Yunanlarca keşfi de Yunan fikir dünyasına yenilikler getirmiştir. Ancak bu iddiayı kanıtlamamız için tüm gün burada konuşmamız gerekir.

Bir ülkenin yaşam tarzı her zaman dinine yansır ve kültüründen de parçalar barındırır. Kıyı şehirlerinin dini öğeleri de, denize bağımlı olmaları hasebiyle bu yönde şekillenmiştir. Bunu kuzey sahillerinde gözlemleyebiliriz. Denizlerin hâkimi Achilles Pontarches kuzey sahil şehirleri için yüce bir tanrıydı. Pek çok şehirde adına sunaklar yapılmış ve başrahipler unvan olarak *Pontarch* adını taşımıştır. Tanrı, Danube (Tuna) nehrinin denize döküldüğü yerin açıklarında ona ve eşi Helena'ya bir ada bahsetmiş ve yardım dilenen yerde beliriveren bu ada fırtınaya maruz kalan denizcilere güvenli liman olmuştur. Ünyüle Karadeniz'in tümünde denizciler suya açılmadan önce Pontarches adına yapılan sunaklara adak adanmışlar, döndüklerinde de ise yine aynı şekilde anısına çeşitli hediyeler bırakmışlardır. Kırım, Rusya ve Küçük Asya'nın kuzey sahilleri bu sunaklarla doludur ancak asıl merkezinin geçmişte çok büyük ve gelişmiş bir liman olan Sinope'de (Sinop) yer aldığı düşünülmektedir. Hıristiyanlığın yarımada'da yayılmasıyla beraber dini görüşte de farklılıklar yaşanmış ve pagan tanrıların yerini Hıristiyan azizler almıştır. Böylece, Pontarch Achilles yerine de Aziz Phocas¹⁰⁰ (??-102) denizcilerin koruyucusu unvanını üstlenmiştir.

Sahil kesiminin iç bölgeden dini ve kültürel olarak ayrımı bu anekdotla anlaşılabilir. Ancak dindeki ayrımın mutlak olduğunu söylemek doğru olmaz. Ulaşım ve iletişimi kısıtlayan dağ sırtları, dinin yayılmasına karşı hiçbir engel oluşturmamıştır. Avrupa'ya dalga dalga yayılan Anadolu kültürleri şüphesiz Anadolu sahillerini de derinden etkilemiştir. Dindeki ayrışma kuzey kıyılarında Achilles Pontarches örneğinde olduğu gibi kültürel değişimlerden ileriye gidememiştir.

Güney kıyılarındaki deniz temelli dinsel motifler ise daha az bilinir. Mevcut kayıtlar, ortak Anadolu tanrıları dışında çok az şey göstermektedir lakin çok daha fazlası olmalıdır. Spesifik denizci kültürlerini belki de Likya'da ki Myra'da (Demre) aramalıyız. Myra, Suriye ve Mısır ile doğrudan deniz aşırı iletişimi sağlayan bir limandı. Deniz ile çözümlü birbirine bağlayan bu ağ çok eski değildi, zira ilk gemiler sahili terk etmeye ve açık denize açılmaya cesaret edemedi. Roma silolarına Mısır ülkesinin tahılları, mazisi hemen hemen I. yüzyıla dayanan bu açık deniz seferleriyle girmeye başlamıştır. Levant'tan Akdeniz'e sürekli esen batı rüzgârları denizciler için iyi bir kibleydi. Anadolu sahilini takiben izlenen bu güzergâhta rüzgâr çok hızlı estiğinde, denizciler rotadan saparak kendilerini Kıbrıs Adası'nın güneyinde buluyorlardı. Durumu kurtarmak için ya Suriye sahillerine geri dönüyorlar ya da kıyıyı takip ederek Kıbrıs'ın kuzeyinden dolaşıyorlardı. Böylesi kötü bir senaryoda denizcilerin yardımına yetişecek bir Myra tanrısı olmalıydı. Bu tarz bir pagan inancı kanıtlanmamış olmasına rağmen temelleri eski zamanlara dayanan iyi bir Hıristiyan kültü bilinmektedir. Myralı Aziz Nicholas¹⁰¹ (270-343), tıpkı Aziz Phocas'ın Karadeniz'de yaptığı gibi buradaki denizcilerin imdadına yetişiyordu.

Phocas, Trajan¹⁰² döneminde şehit olmuştu. Nicholas ise kabaca üç asır sonra yaşamış Myralı bir Hıristiyan rahipti. Hıristiyan öğretisi kuzeye, Ege ve Akdeniz sahillerine olduğundan çok daha erken yerleşti. Trajan döneminde de kuzey kıyılarında derin kök salan bu öğreti, yerel folk ile uyum içinde zamanla diğer bölgelere de sirayet etti. Ancak Anadolu'da doğudan batıya, batıdan doğuya doğru hareket eden sadece ordular veya uluslar değildi. Küçük Asya köprüsünde sanat, bilgi, yeni fikirler ve dinler de çoğunlukla bu istikamette dağılım göstermiş, kuzey-güney yönlü etkileşimler görece daha sınırlı kalmıştır. Bu soyut kavramların hareketi, heybetli orduların yürüyüşlerinden, kahramanlık hikâyelerinden daha az dikkat

⁹⁹Genç Kiro'sun Ahameniş imparatoru olan abisi Artakserks II' in linden tahtı alabilmek için, çoğunluğu Yunan olan 13 bin paralı askerle Cunaxa Savaşı'na doğru yaptığı yürüyüş. Detaylı okuma için bkz: Xenophon, (2015), *Anabasis On binler'in Dönüşü*, çev. Ari Çokona, *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, 2015.

¹⁰⁰Hıristiyanlığın Roma'da henüz yasak olduğu dönemde Sinop Psikoposu olan Fokas işkenceyle öldürülmüş ve Hıristiyan şehidi

mertebesine ermiştir. Kitap ve kürekle tasvir edilen aziz, yerel halk tarafından yangınlardan koruduğu ve boğulanları kurtardığına inanılır.

¹⁰¹Ortodoksluğun Savunucusu, Mucize Yaratıcı, Kutsal Başpiskopos sıfatlarıyla anılan Myra Piskoposu Aziz Nikolas, Noel Baba karakterine ilham kaynak olduğu düşünülür.

¹⁰²M.S. 97-117 yılları arasında hüküm sürmüş 13. Roma İmparatoru Marcus Ulpius Nerva Trainanus (53-117).

çekicidir ve fark edilmesi uzun sürer. Doğal olarak da gözden kaçırılması muhtemeldir.

Bununla birlikte, daha dikkatli bir inceleme gerektiren ve sadece genel prensibi vurgulamaya yardımcı olan bazı istisnalar vardır. Şöyle bir örnek gösterilebilir. 1882'de yayımladığım (sonradan geri çektiğim) teoride Yunan alfabesinin M.Ö. VII. yüzyılda İyonyalı tüccarlar tarafından deniz yoluyla önce Sinope'ye taşındığı, oradan kuzey dağlarını aşarak merkezi platoya, Halys (Kızılırmak) yayına indiğini söylemiştim. Ancak, daha sonra yaptığım çalışmalarda¹⁰³ Yunan alfabesinin yine aynı tarihlerde Aeolic Cyme (Nemrut Limanı-Aliğa) kralı Agamemnon'un kızıyla evlenen Frig kralı sayesinde, gelişen ticaret ve siyasi ilişkiler dolayısıyla doğuya yayıldığını söyleyebilirim. Anadolu sahili ve platosundan iki kraliyet ailesinin kurduğu bu bağ sayesinde doğu batı arasında yeni bir köprü inşa edilmiş, halklar arasında gelişen iletişim ve paylaşılan kültür neticesinde Yunan alfabesinin bu yönde gelişmesi çok daha makuldür. Almanca basılan bir eserlerdeki anlatılara dair hiçbir şeyi kabul etmeyen İngiliz akademisyenler bile bu görüşü kolaylıkla kabul edebilir. İkinci görüşümü ortaya attıktan sekiz sene sonra Anadolu'ya bir seyahat gerçekleştiren ve deneyimli genç bir Alman profesör, bu bahsettiklerimi adeta yeniden keşfetmiş, izlenimlerini de *Journal of Hellenic Studies*'te yayımlamıştır. Kısa süre sonra başlangıçta ilk teoriyi destekleyen İngiliz akademisyenler hatalarını öğrendiklerinde gerçeği idrak ettiler lakin kabullenmeleri biraz zaman aldı.

Fikiryat ve dine dair hareketlerin dağılışı *mekân* etkisiyle karmaşıklaşır. Bu oluşumlar ordular gibi sadece bir yerden başka bir yere gitmez, bir yerde doğar ve zamanla etraftaki unsurlarla etkilenerek adeta sızar. Bir ordu arazide ilerlediğinde maddi güç kazanmaz aksine gücünün bir kısmını kaybeder. Ancak uzun seyahatlerde ordular bile kültürel olarak diğer medeniyetlerden etkilenir ve tipki Haçlılarda olduğu gibi kendi topraklarına dönerken bu maddi yenilikleri ve manevi bilgeliği de yanında götürür. Bu etki, iki türde karşımıza çıkar. İlk olarak, Doğu - Batı dünyaları arasında bir köprü ve buluşma yeri olarak Anadolu'nun durumundan kaynaklanabilir. Fikirleri uyuşan ya da çatışan iki halk karşılaştığında ortaya çıkan sonuç muhakkak ki tekdüze olamaz, zira fikirler yan yana konabilecek cansız nesnelere değildir. Birleşir, büyür veya ölürler ama atıl ve değişmez kalamazlar. Farklı fikir dünyalarında yaşayan halkların kaderini ise benzer bir sonuç tayin eder. Bazen bu bölünme olur bazense daha acı bir yıkım süreci... Örneğin, para basımının temellerinin Küçük Asya'da atıldığı Herodot tarafından ilk defa dile getirilmiş ve modern görüş de bunu desteklemiştir. Ticaret ve iletişimin yoğun olarak yürütüldüğü Anadolu'da bir otorite tarafından güvence altına alınan ortak değer fikri doğaldı. Radet (1859-1941)¹⁰⁴ Lidya hakkında yaptığı çalışmasında¹⁰⁵ kervan, pazar gibi doğu kökenli ticaret unsurlarının da başta tek bir topluluğa ait olduğu savını ortaya atmıştır.¹⁰⁶Ramsay

Benzer şekilde, ortaya çıkan ve gelişen pek çok fikir, tasvirini yaptığımız bu uzun köprü boyunca yayılmış, zaman ve toplumlarla şekillenmiştir. Örneğin, belirli bir zaman aralığı kullanarak tarihleri sadeleştirmek, Küçük Asya'da ortaya çıkmıştır. Şöyle ki, Büyük İskender doğuya akınlar düzenleyip hükmettiği toprakları nasıl yöneteceğini düşünürken, boyunduruğu altında bulunan Yunan fikirlerinden faydalanmıştır. Yunan şehir devletlerinin yargı sistemlerinde gördüğümüz bu hantal tarihlendirme metodu, genişleyen Helen uygarlığında zamanla işlevini kaybetmiştir. Frigya'nın batısı ve Lidya'nın doğu kısmı haricinde, antik dünyanın hiçbir yerinde tarihleri günbegün yazmak yerine belirli bir dönem adı verme geleneği var olmamıştır. İkinci olarak, son araştırmalar

arasında Anadolu'nun sadece bir köprü olmadığı, dış fikirleri pratik bir şekilde geliştirdiği fakat bir yaratıcı olarak önemsiz bir rol oynadığı yönünde artan bir görüş var. Anadolu'nun yalnızca Doğu-Batı arasında bir köprü değil, dış dünyayı etkileyen, güçlü imparatorlukların da merkezi olduğu günlere geri dönmeye zorlanıyoruz. İmparatorluk, şu anda tartışılan en belirsiz tarihsel problemlerle yakından bağlantılıdır. Antik Yunan ve Doğu Akdeniz topraklarının erken tarihini yeniden keşfetmek üzere atılan adımlar, her zaman keşfedici olmasa da, sahip olduğu ışıkla, antik Anadolu dünyasının tarihinde de dolaylı olarak bir ilerleme oluşturmaktadır.

Yirmi yıl önce imparatorluk, pek çok emaresi olmasına rağmen nicel ölçekte kimse tarafından hayal bile edilmemişti. Doğrudan kanıt aranarak yapılan bu keşifler oldukça yavaş ilerliyor çünkü keşfetmek için organize bir çaba gösterilmiyor, nadiren gezginler tarafından ortaya çıkarılan kanıtlar ise eğitimsiz bir gözden geçtiği için yeteri kadar incelenemiyor. Ama yine de keşif faaliyetleri, yavaş da olsa ilerlemektedir. On yıl önce pek çok kişi tarafından rüya olarak atfedilen şeyler, günümüzde, antik Akdeniz dünyası tartışmalarında kabul gören ve on, yirmi yıl sonra şimdi olduğundan daha fazla alan işgal edecek olan bir faktördür.

Bilinen herhangi bir sistemden farklı şekilde düşüncüyü görünür kılan, sembollerle ifade eden hiyerogliflerin Küçük Asya'da gelişimi uzun bir süreç izlemiş ve diğer diller üzerinde de etki bırakmıştır. Anadolu sanatsal formlarının karakteristiğini inceleyen araştırmacılar hâlâ bu dilin Doğu Akdeniz dünyasında gelişimini açıklamak için gereken faktörlerin bilinmediğine dikkat çekmektedirler. Anadolu'yu en çok şekillendiren şey, Roma - Yunan etkisiyle ve modern bilim insanlarının da ortak kanısıyla dindir. Eski düşünürlerin kabul ettiklerini hepten reddedemeyen modern bilim insanları, bu etkiyi geniş bir zamana yayarak zayıflatmak için bayrağı yeni nesle devretmiştir. İçinde birtakım tutarsızlıklar ve yer yer Yunan ruhunu zedeleyen anlatılar barındıran, Yunan gözünden Anadolu'nun dini tarihini geniş biçimde inceleyen Atina Fransız Okulu¹⁰⁷Ramsay eski müdürü Bay P. Foucart'da yazarlar arasında, aşırıların başında gelir. Bu olgu, klasik dünya görüşünde özellikle eğitimsiz sınıflar üzerinde dini uyanış barındıran bir etkiyi dalga dalga yaymış, toplumun pek çok kesiminden insanı ve düşüncüyü etkilemiştir. İyi ya da kötü, bu durum muazzam bir güce sahiptir.

Yazı, sanat, din ve diğer pek çok bölümle, ülkenin coğrafi karakteri arasında algılanabilir bağlantı mevcuttur. Başka bir eserimde¹⁰⁸Ramsay hiyerogliflerin yalnızca geniş ovalarda ortaya çıkabileceğini savundum ve belirli hayvanların evcilleştirilmesinde yine ovaların başrolde olduğunu söyledim. Mısır'da geçişin çöl ovaları, şimdilerde oldukça verimlidir. Hem ovalardaki verimi korumak hem de su fakiri bir noktada büyük ve zengin şehirler inşa edebilmek için beceri gereklidir. Bu geniş ovaları verimli bir şekilde kullanmak için gerekli olan sanatların hepsi ülke dininde somutlaşmış ve öğretilmiştir. Evcilleştirilmiş hayvanların hepsi dine göre kutsanmış ve kimi tedavilerde ilaç olarak görülmüşlerdir. Bu örnekten hareketle, coğrafi özelliklerin doğrudan etkisinin en açık olduğu husus dindir. Antik din, modern Avrupa halklarının şimdiki sosyal yaşama ve aileye olan bağlarından çok daha sıkı ve ilişkiliydi. Din, sosyal ilişkileri kurmuş, düzenlemiş ve onlara yön vermiştir. Birey-din ilişkisi, beşikten mezara kadar bağlanmıştır. Hayatta gerçekleştirilmiş, iyi ya da kötü, neşeli ya da kederli, ahlaki (göreceli) ya da ahlaksız her eylem, bir tanrısallık ve ilahi yaptırım altında yapılmıştır. Anadolu'nun antik dini bu sebeplerle insanlara, dolayısıyla çevreye etki etmiştir.

¹⁰³ Konuyla ilgili detaylı okuma için bkz: Ramsay, *Studies in Asia Minor*, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 3, 1882, s. 1-68.

¹⁰⁴ Georges Albert Radet, Fransız epigrafist, tarihçi ve arkeolog.

¹⁰⁵ Detaylı okuma için bkz: Radet, Georges; *La Lydie et le monde grec au temps des Mermnades (687-546)*, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, Paris, 1893.

¹⁰⁶Ramsay Bazı değerlendirme ve eleştiriler Ramsay, W. M. (1895), *Cities and Bishoprics of Phrygia* Vol: II, s: 416'da yazılmıştır.

¹⁰⁷Ramsay "Des Associations Religieuses Chez Les Grecs", 1873.

¹⁰⁸Ramsay "Cities and Bishoprics of Phrygia" (1887), c. 1, s. 15.

Anadolu dininin tanıdık bir özelliği ilk bakışta göze çarpıyor. Avrupai ve Semitik inanışta da olduğu üzere; “Tanrı bütün insanlığın ve yaşamın babasıdır (yaratıcısıdır)”. Ancak Anadolu’da gözle görüldüğü fark, ilahi doğanın anne olmasıdır. Tanrısal özyapının erkek unsuru, doğa ve yaşamda sadece ara sıra ve yardımcı bir aktör olarak kabul edildi. Anadolu inanışına göre hayat, ana tanrıçadan gelmişti ve ölümle birlikte kendilerini taşıyan anaya tekrar geri dönülecekti. Anadolu’ya, Yunan fikir ve örfleri sirayet etmesine rağmen, bu ilkel düşüncenin izlerini görmek mümkündür. Pek çok antik Yunan kentinde adalet simgesinin kadın olması, bu düşünceden ileri gelmiş olabilir. Yeryüzüne inen her yeni din, nefes aldıkları sürece insanların kaderini etkilemiş ve ruhunu kontrol altına almıştır. Örneğin, Hıristiyan dininde Meryem Ana’nın kutsiyetine atfen bilinen en eski yazıt II. yüzyıla ait bir Frig kitabesi olup Efes, V. yüzyılda, ilahi bir kişilik olduğu için, *Tanrı’nın Annesi*’ne¹⁰⁹ adanmış bir yere dönüşmüştür.

Anadolu merkezi platosunun geniş düzlüklerinde insan ruhu, dış dünyadan etrafını çevreleyen dağlar sebebiyle sınırlanmış görünmektedir ancak, hapsedilme fikri, insan gözünün ufka kadar düzlük gördüğü bir yerde tamamıyla yabancıdır. Ufukta yükselişinden batışına kadar, *Cennetin Gözü* durmadan, yorulmadan ve bıkmaksızın sizi takip eder. Çevrenizdeki monoton her yöne nüfuz etmiş sonsuzluk duygusu, oldukça ikna edicidir. Böylesi bir ortamda, bireysellik ve kişisel güç duygusu zayıflar, küçülür ve insan bilincinde kendini göstermeye cesaret edemez. Uzun, karanlık kış dönemleri ve kısa ama kavurucu yazlar da bu etkiyi artırır. Cılız derelerin birleşerek güçlü nehirlerle dönüştüğü ülke, kimi zaman da talihi yağmura bağlı büyük bir bahçedir. Harman zamanı çiftçiler ısıyı dengeleyen kuzey rüzgârlarına güvenir. İlahi gücün boyunduruğu altında insan önemsizleşir ve bugün bile tarla işleriyle uğraşan herkes, canlanan baharda *Allah bereketini versin* diyerek dua ederler. Ne var ki bu ilahi gücün varlığı hiçbir zaman doğanın merhametsizliğiyle bağdaşmamıştır. Kutsal hayvanlara ve topraklara inananlar, toprağın bereketinin artacağına güvenenler hep bir yaratıcıya, tanrıçaya veya bir azize sığınmışlardır. Müritleri gözünde hatasız bir kul olan Aziz Pavlus’un, Likyalı çiftçilere Tanrı hakkında şöyle seslendiği rivayet olunur; “*Cennetten yağmur getiren, bereketli bir mevsim yaşatan, kalpleri yiyecek ve neşe ile dolduran ancak O’dur.*”¹¹⁰

Bir tarih öğrencisi nerede ve ne zaman olursa olsun dine dönmeli, onu ülkenin ve tüm toplumsal yapıların yaratıcısı olarak kabullenmeli ve ülkenin kalkınmasında kilit rolü olduğunu idrak etmelidir. Efes şehrinin keşfinde bu prensipten hareketle gösterilecek bir örnek bulunabilir. Bay Wood,¹¹¹ Artemis Tapınağı’nın yerini saptamak için altı yıl harcadı ve sonunda tam olarak olması gereken yerde, tepesinde Aziz Yuhanna Kilisesi’nin, bir yüzünde de İsa Bey Camii’nin yer aldığı bir tepenin eteğinde buldu. Kilise, İmparator Justinian¹¹² (~482-565) tarafından, Hadrian dönemini saymazsak, inşa edilen en büyük yapıydı. Bay Wood’un keşfindeki tarihsel süreç aslında oldukça açıktır. Bölgenin artık Hıristiyanlık egemenliğine girdiğinin bir emaresi olarak kilise, yüksekçe bir noktaya, tapınağı görecektir şekilde inşa edilmiştir. Ancak Hıristiyanlık yerini İslam’a bıraktığında yine aynı tahakküm sorunu doğmuş ve böylece iki büyük mabet arasında daha büyüğü inşa edilerek, bundan sonraki hakim dinin İslam olduğu vurgulanmıştır.

Efes’in tarihi çok fazla değişiklik ve yenilik barındırır da dini merkez hep aynı kalmıştır. Yunan kenti, ticari, askeri avantajları göz önünde bulundurarak deniz kıyısına, dini merkezden uzağa, kurulmuş ve kıyı şeridi şekillendiği de yer değiştirmiştir. Kutsal mekân, Yunanlar gelmeden önce ovanın merkezini yönetiyordu ancak rahipler saydığımız hususları göz önünde bulundurmışlardır. Dinin dış hatları yumuşatılmış olsa da eski inanışlar kendini korumayı başarmıştır. Efes’e de özel bir kutsiyet atfedilmiş ve henüz yeteri kadar kanıt olmasa da *Tanrı’nın Bakire Annesinin* Efesli Hıristiyanlarca buraya yerleştiği ve vefat ettiği söylenegelmiştir. Herhangi bir resmi dayanağı bulunmayan bu söylenti bile şehir nüfusunun artmasına ve Doğu Kilisesi’nin öğretilerini değiştirmesine yetmiştir. Bu yeni grupla beraber şehir, dini merkezin yer aldığı ovaya taşınmıştır. Eski Asya putperestliğinin, Yunan ticareti ve Hıristiyan öğretisi üzerinde çok güçlü olduğu kanıtlanmıştır. Yunan etkisi Asya’da on iki yüz yıl kalmış, zayıflayıp ortadan kaybolduğunda bile eski inançlar gibi güçlü bir şekilde devam etmiştir. Eski Anadolu tanrıçaları sadece tapınakta değil doğada da bulunabilirdi. Onlar, aynı zamanda vahşi doğanın da tanrıçası ve koruyucu annesiydi. Bundan etkilenen Hıristiyan öğretilerinde de Bakire Meryem figürü *Tanrı’nın Annesi* figüründen, *Tanrıça-Anne* imajına bürünmüş, adına inşa edilen ibadethaneler de zamanla hac yeri haline gelmiştir.

Yayılan kitlesel hareket ve fikirlerin ya sahil şeridini izlemeleri ya da kara kütesinin içine nüfuz etmesi ilkesi Anadolu’da istisna göstermektedir. Kuzey veya güney nehir vadilerinden dahi Anadolu içlerine ilerleme teşebbüsü olmaması hayret vericidir. Tek bir istisnası Pamfilya kıyılarına çıkan Hıristiyan misyonerlerin Perge’den Pisidya Antakya’sına (Yalvaç) olan hareketidir. Teologlar bu ani geçişle kuşkuyla yaklaşacak ve şüphesiz itiraz edeceklerdir, fakat teorilerden ziyade olguları inceleyen tarihçi ve coğrafyacıların konuya ilgisi yoğun olmuştur. Keşif, Kıbrıs’tan batıya doğru sahilden ilerlemiş ve Pamfilya kıyılarından içeriye yönelmiştir. Fikir akımları neredeyse her zaman karadan yayılmıştır çünkü deniz rotası boyunca yayılma imkânı kısıtlı ve dardır. Öncüler yeni fikirlerini deniz yoluyla Suriye sahilinden Atina ve Roma’ya kadar taşımışlardır belki, ama buralarda hiçbir kalıcı etki veya halef bırakamamışlardır. Öte yandan, karayolu boyunca ilerleyen fikri ve dini oluşumlar, geçtikleri şehirleri ve halkları etkisi altına alarak her aşamada dikışı sıkılaştırmış ve bu bir sonraki adım için temeli oluşturmuştur. Anadolu’ya uğrayan birçok düşünce hareketinden, detaylı olarak izlenebilen tek düşünce, Hıristiyanlığın yarımada ve Avrupa’ya yayılmasıdır. Bu önemli hareketin derinlemesine incelenmesi hem oldukça öğretici, hem de pek çok soruya cevap olacaktır. Bu olgunun en ufak açıklaması bile başlı başına bir makale oluşturacak kadar zengin içeriğe sahiptir. Ancak özetle Suriye’den kuzey, kuzeybatı ve batı Asya’ya doğru yayılan bir çizgi ile hareketin gerçekleştiğini söylemek tamamen yanlıştır. Düşünce hareketi büyük Anadolu köprüsü boyunca karadan direkt olarak Suriye’den Efes’e ve oradan deniz yoluyla kuzey sahillerine yayılarak sahil kesiminden de iç bölgeye nüfuz etmiştir. Muhtemelen, günümüze ulaşmayan daha eski fikir hareketleri de coğrafi faktörlerden dolayı benzer bir rotayı takip etmiş olabilir.

Tartışma

The Rt Hon.¹¹³ James Bryce¹¹⁴: Dostum Prof. Ramsay’dan dinlediğimiz ilginç ve öğretici makale üzerine bir şey söyleme

¹⁰⁹ Hz. İsa’nın annesi Hz. Meryem için Ortodoks Kilisesi ve Doğu Katolik Kiliselerinde kullanılan bir tabir. Tanrı’yı doğuran, *Theotokos*. Detaylı okuma için bkz: O’ Carroll, Michael; *Theotokos: A Theological Encyclopedia of the Blessed Virgin Mary*, Liturgical Press, Minnesota, 1982.

¹¹⁰ İncil, Elçilerin İşleri 14:17.

¹¹¹ **John Turtle Wood** (1821-1890), 1863’ten itibaren Efes harabelerini kazarak 1869’da Artemis Tapınağını keşfeden İngiliz mimar, mühendis ve arkeolog.

¹¹² Bizans İmparatoru Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus I.

¹¹³ “The Right Honourable”: İngiliz Milletler Topluluğu ve Britanya İmparatorluğu’nda önemli devlet görevlerine verilen bir tür unvan. Pek Muhterem. En Saygıdeğer. En Şerefli.

¹¹⁴ Vikont I James Bryce (1838-1922), İrlandalı tarihçi, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı, Lanchester Düklüğü Şansölyesi, Ticaret Bakanı, İrlanda Genel Valisi, A.B.D. İngiliz Başkonsolosu, Kraliyet Danışma Meclisi Üyesi, Royal Society ve İngiliz Akademisi Bilim Kurulu Üyesi’dir. Daha çok politik eserler veren Bryce, 1876 sonbaharında doğuya gerçekleştirdiği seyahatini ve gözlemlerini Transkafkasya ve Ağrı

konusunda büyük bir çekince hissediyorum, zira kendisi Küçük Asya hususunda diğer pek çok kişiden çok daha geniş ve derin bilgisi olan birkaç başarılı gezginden birisidir. Diğer katılımcıların arasında, her ikisi de Küçük Asya'yı iyi tanıyan Sör Charles Wilson ve Bay Hogarth'ı daha yetkin görüyorum. Benim bilgim oldukça az olmakla beraber kuzey ve batı sahilleriyle sınırlıdır. Bir bütün olarak, Küçük Asya'ya ayırt edici karakterini veren merkez platosunda seyahat etme fırsatım olmadı. Bu eser bana, tarihin, coğrafya ile bağlantılı olarak nasıl incelenmesi gerektiğini, takdire şayan bir örnekle gösteriyor. Çalışma, ülkenin karakterini belirleyen kalın çizgileri ortaya koyuyor ve bunları, ülkenin tüm tarihinin belirlendiği din, siyaset ve ticaret hareketleriyle ilişkilendiriyor. Eğer, tarihsel bir çalışmayı bir ülkenin coğrafi koşulları ve fiziksel yapısı üzerine edinilmiş bilgilerle şekillendirebilirsek, pek çok yerde yapılandan daha kapsamlı şekilde, çalışmalar için daha sağlam bir dayanak ve kıymetli bilgiler elde etmiş oluruz. Prof. Ramsay'ın bizlere sunduğu eserdeki gibi, her kim okur ve üzerine derin düşünürse, bir yer için yapılan coğrafya çalışmaları sağlam temeller üzerine inşa edilmiş olur. Beyefendinin makalesini dinlerken, dağların, vadilerin geçmişlerini öğrenmenin verdiği ferahlık, bu olgunun ne kadar isabetli olduğunu göstermektedir.

Eserdeki bazı pasajlar bana geniş bir platoda kurulu bir diğer kadim medeniyeti ve başından geçenleri hatırlattı. Yükselti özellikleriyle Küçük Asya'ya benzerlik gösteren, doğu-batı arasında zıtlıkların bulunduğu, büyük Meksika Platosunu işaret ediyorum. Ne yazık ki, İspanyol fethinden önce bölgede neler yaşandığına dair tarihsel bilgimiz çok az ve Yerli Amerikan tarihinin alacağı muhtemel doğal seyir, bu fetihler silsileleriyle kesintiye uğramıştır. Gelen göçebelilerle Küçük Asya refahının yok edilmesine ilişkin olarak, Bay Ramsay'ın görüşüne itiraz etmemekle birlikte, Doğu Roma hükümdarlığının, idari ve üretimsel organizasyonunda düşüş yaşandığını ve bunun da süreci hızlandırdığını düşünmekteyim. Prof. Ramsay'ın makalesinin ikinci bölümünde yaptığı ve Küçük Asya'daki dine atıfta bulunduğu başka bir kısım beni çok etkiledi. Babiller, Lidyalılar gibi toplumda çok daha derin etkiler yaratması beklenen uygarlıkların geliştiği Anadolu sahasında, bildiklerimizden oldukça az olduğundan bahsetti ve devamında kökenleri bu platoya dayanan dinlerin etkilerini anlattı. Ramsay'ın gözlemlerini dinlerken, dünyanın tüm büyük dinlerinin denizle bağlantılı olmayan halklardan ileri geldiğini görmek dikkate değer bir gerçektir. Budizm, eski Mısır dini, İbranilerin dini, Eski Pers dininin Zend Avestası (kutsal kitabı), Modern Zerdüşlük, Hıristiyanlık ve İslam, gibi tarihi eskiye dayanan büyük dinlere göz attığınızda hepsinin denizcilik yaşamıyla ilgisi olmayan ya da çok az ilgisi olan halklardan türediğini göreceksiniz.

Bir dinin devamlılığını ve gücünü sağlayan yeni fikirler ortaya atması değil, içinde büyüdüğü toplumun zihnini kavraması ve o ulusun inancını diğer toplumlara aktarmasından ileri gelir. Yunanlılar ve Fenikelileri örnek verebileceğimiz, denizle bağlantılı toplumlarda ortaya çıkan dinler, yerel etkiler gösterebilirler de, başka toplumların zihinlerine giremedi ve böylece gücü, kalıcılığı sağlayamadılar. Bu inanç biçimleri arasında, en az fikir sahibi olmamıza rağmen, Frig dininin önde geldiğini düşünebiliriz. Ana tanrıça temelinde gelişen

Frig dini yalnızca Grek ibadethanelerinde değil, Yunan tanrıları arasında da oldukça etkili olması bu çıkarımı yapmamıza olanak tanır. Hatta bu dinin erken Hıristiyanlık üzerinde de tesiri mevcuttur. Konu hakkında bizlere bu akşam özlü bir şekilde anlatılanların, gelecekte bundan daha detaylı işlenebileceğini ne yazık ki ummuyorum.

Sör Charles Wilson¹¹⁵: Bay Bryce'in Prof. Ramsay'ın makalesinin önemi konusunda söylediklerini tekrarlayabilirim. Sizler de okunan makalenin diğerlerinden çok farklı bir karakterde olduğunu fark etmiş olmalısınız. Prof. Ramsay, Küçük Asya'da seyahat etmenin tehlikeleri ve zorluklarına değinmedi ancak makalesi, ülkenin tarih ve coğrafyasına çok önemli bir katkı sunmaktadır. Yaptığı genellemeleri eleştirmek zor. Burada sık sık gördüğümüz gibi kişisel macera ya da keşif günlüğü yerine, yirmi yılı aşkın tecrübeyle ülke çalışmasının sonucuna sahiptir. Bu hususta üzerine bir şey söylemek istediğim birkaç nokta var. Bunlardan ilki Küçük Asya'nın göçebelileşmesiyle ilgilidir.

Göçebelerin platoyu harabeye çevirdiklerine dair güncel kayıtlarımız mevcut. Şehir hayatını hiç önemsememiş, tek düşündükleri aşiret ve sürüleri için yiyecek temin etmek olmuştur. Üç yüzyıl boyunca, göçebe kabileler peş peşe ülkeden geçti ve giderken de her şeyi yediler. Tarımı umursamadıkları gibi kasabalardaki insanların aklıktan ölüp ölmedikleriyle de ilgilenmediler ve belki de böylece dünyanın en zengin ülkelerinden birini mahvettiler. Ancak Prof. Ramsay'ın yalnızca göçebeler tarafından ülkenin harabeye çevrildiği fikrinin erken bir ifade olduğunu düşünüyorum. Zira küçük Asya'dan geçen Moğollar, ardılları Timurular ve Tatarların ilerleyişleriyle ülkenin harabeye döndüğü kanısındayım. Göçebelerin ilerleyişiyle kasabalar arasındaki iletişimi sürdürmenin zorluğu ve izolasyon konusunda ise ona tamamen katılıyorum.

Belki, Selçuklu Türklerinin halefleri Osmanlı Türkleriyle yalnızca hanlarla değil diğer kamu binalarıyla da ayrılması gerektiğini ekleyebilirim. Neredeyse Selçuklu İmparatorluğu'nun Portsmouth'u diyebileceğim, Küçük Asya'nın güney sahilinde bulunan Alanya'daki muazzam Selçuklu mimarisi ya da istihdam edilen yabancı mimarların eserleri beni bu konuda oldukça etkilemişlerdir. Selçuklu donanması ile bağlantılı denizcilik binaları da ülkeye dağılmış güzel hanlarla aynı sağlamlıkta inşa edilmiştir. Bu durum cami mimarisi için de geçerlidir. Küçük Asya'da inşa ettikleri cami ve medreselerdeki mimari tarz, gördüğüm en güzellerinden biridir. Bunları ünlü rahmetli mimar Bay Fergusson'a sunduğumu hatırlıyorum da şimdi bile bu güzel binaların ayrıntılarına dair çok az bilgimiz var.

Bir ayrım noktası olan Torosların önemi ile ilgili, belki de Prof. Ramsay'ın bahsetmediği bir gerçeğe değinebilirim. Geçtiğimiz yüzyılda bu alan, bir süre Mısır ile Türk toprakları arasındaki sınırı oluşturmuştur. Küçük Asya'da Kütahya'ya kadar ilerlemiş olan Mısırlılar, Avrupalı güçler tarafından geri çekilmeye mecbur kılınmışlardı. Bu arada İbrahim Paşa da, olası Türk ilerleyişini önlemek adına, sınır olarak belirlenen Torosların Kilikya Kapısı (Gülek Boğazı) mevkiine alelacele kale inşa ettirmiştir.

Belki de Prof. Ramsay'ın bu yıl tekrar Küçük Asya'yı ziyaret etmek istediğini söyleyebilirim. Kendisinin de iyi bildiği ve uzun yıllar boyunca son derece ilgilendiği Lystra (Konya-Gökyurt) alanında özel kazılar başlatıldı. Böylesi bir keşiften çıkabilecek sonuçlar muazzam olabilir. Umuyorum siz de yakın bir gelecekte, İncil'le ilişkilendirilen bu alanı kazmak için maddi desteğe sahip olabilirsiniz. Bence Prof. Ramsay'ın makalesi şimdiye dek burada okunan en dikkat çekici eserlerden birisidir.

Bay D. G. Hogarth¹¹⁶: Elbette Prof. Ramsay'ın fikirleri, üzerine pek konuşulmamış konular olup, beni en çok etkileyen noktalar, Küçük

Dağı ismiyle kitaplaştırmıştır. Bkz: Bryce, James; *Transcaucasia and Ararat*, Macmillan and Co., Londra, 1877.

¹¹⁵ Bkz: Dipnot 13.

¹¹⁶ David George Hogarth (1862-1927), Kraliyet Coğrafya Topluluğu ve İngiliz Akademisi üyesi, İngiliz arkeolog ve akademisyendir. 1908 ve "Arabistanlı" Lawrance ile birlikte 1911 yılında Karkamış'ta kazılarda

Asya'nın göçebelileşmesi sorunuyla ilgili olanlardır. Sorulardan bazıları çok eskidir, ancak burada birçoğunun nihai sonuca ulaştığını düşünüyorum. Özellikle barbar bir toplumun, kendisinden daha eski, köklü ve yerleşik bir uygarlığı nasıl bölebildiğiyle ilgili olan... Tabii, fikirler ve savlarla dolu bir makale, belirli bir miktarda eleştiriyi de peşinden getirir. Vaktimiz varsa iki hususta birkaç kelam etmek isterim. İlki makalenin ana fikri olan Torosların önemiyle alakalı.

Toros Dağları'nın önemli bir dağ sırası olduğunu eleştirmiyorum ancak Prof. Ramsay'ın belirttiği kadar da önemli olup olmadığından da emin değilim. Bazı haklı nedenlerimin olduğunu düşünüyorum. Kilikya'nın Toroslarla ayrılan diğer yakasının tamamıyla bir Doğu ülkesi olduğunu söyledi ama kendisine, Kapadokya ve Pontus'un erken dönemlerde çok güçlü bir Doğu mozaiki barındırdığını hatırlatmak isterim. Dahası, Toroslarda geçilemez addedilebilecek bir geçit yoktur. Bölge, genel itibarıyla, -eğer bir ordu tarafından savunulmuyorsa- dünyadaki neredeyse en kolay geçiştir ve tarihte nice ordular, imparatorluklar ve halklar bu geçişleri kullanmışlardır.

Küçük Asya uzun zamandır merkezi Suriye olan bir imparatorluğun parçasıydı. Arapların, dağların diğer yakasında tutunamadıkları doğru olmasına rağmen sıklıkla aşttıkları Toroslar, geçilemez bir engel teşkil etmiyordu. Acaba Torosların öte yakasında tutunamamaları, Torosların geçilemez bir duvar olarak önlerine çıkması mıydı yoksa yükselti farkları, denizellik gibi coğrafi ve iklimsel sebepler etkili mi oldu?

Küçük Asya'ya gelen göçebelilerin iki ana sebebi vardı. Yalın bir karaktere sahip Asya bozkırları ve geldikleri yerde çok yıllık bitkilere olan açlıkları, onları Anadolu'ya çekmiştir. Zira bu bitkileri yetiştirmek ve depolamak, göçebelere gibi nüfusu hızla artan ve sık sık yer değiştiren toplumlar için hayati önem taşımaktadır. Onlar, vakuma tabi olan hava gibi davranırlar. Küçük Asya da bu vakum ortamını sağlamış, bir kolu Orta Asya, diğer kolu Arabistan bölgesinden olmak üzere göçebe gruplar buraya akmışlardır. Küçük Asya'ya yerleşen göçebelilerin her iki yakadan geldikleri doğru olsa da, diğer gruplarla iletişime geçerek mi geldiklerini yoksa Arabistan'daki halkların iklim koşullarına uyum sağlayamayarak daha serin olan Küçük Asya platosunu mu tercih ettiklerini sormak istiyorum.

Diğer bir nokta, varsayımsal olarak beyefendi Küçük Asya'nın her zaman bir köprü olmadığından bahsettiğinde, makalesi ilginç bölümle bağlantı kurdu. Bilindiği üzere plato, uzun zamandır bağımsız bir imparatorluk olan Hititlerin lokalize edildiği yerdir. Hitit kalıntılarının Küçük Asya'ya yayıldığını ve çok büyük öneme sahip olduğunu reddetmememe rağmen, imparatorluğun merkezinin de Küçük Asya'da olduğunu söylemeli miyiz, emin değilim. Tarihi çağlar boyunca buranın hiçbir imparatorluk tarafından yönetilmediğini kabul etmek çok zordur ancak İskender'in halefinin, büyük bir devlet kurmayı hedefledikleri anda, Küçük Asya'dan ziyade imparatorluklarının merkezlerini pek çok Helenistik şehirde kurdukları Suriye'nin kuzeyinde tahsis etmişlerdir. Bu sebeple Küçük Asya pek çok kanlı savaşın görüldüğü, imparatorlukların doğup yıkıldığı, yerleşimcilerinin sürekli değiştiği, kozmopolit bir yer olmuştur. Küçük Asya'nın önemini bilen hükümdarlar burayı bırakmak istemese de devletin temellerini platonun etrafında atmışlardır. Bu durumda şöyle bir varsayımdan söz edebiliriz. Hitit İmparatorluğu'nun merkezinin Küçük Asya dışında yer aldığına dair somut kanıtlarımız olmasa da platonun kuzeybatı yahut güneydoğusundaki verimli sahalara yerleşmiş olabilirler. Küçük Asya platosu pekâlâ verimlidir ancak Orontes (Asi) yahut Rumeli

ovasıyla yarışabileceği konusunda şüpheliyim. Bu sebeptendir ki plato, bir gücün merkezi değil, geçtiği bir köprü olabilir.

Oturmadan önce, makalenin son kısmına, Prof. Ramsay'ın Küçük Asya'dan ayrılacağından hüznü duyduğunu anlattığı bölüm hakkında bir şey söylemek istiyorum. Kendi kariyeri, bir konunun araştırılırken sahip olunan coğrafi bilginin ne denli fayda sağladığının canlı bir örneğidir. İngiltere'den, özel yatırımlarla benzer çalışmaları yürüten bizlerin dezavantajlı olduğunu da göstermiştir. Ancak, bu tür girişimler yalnızca hükümet tarafından desteklendiğinde sürekliliğe kavuşabilir. Tabii ki bu topluluğa yahut üyelerine söyleyecek bir lafım yok, hepsi harika insanlardır. Topluluk, yalnızca seyahat için hibe desteği değil, aynı zamanda yayım destekleme konusunda daha zor ve pahalı çalışmalarda da yardımcı olmuştur. Ramsay'ın on yıl önce yayımladığı *Küçük Asya'nın Tarihi Coğrafyası* eseri hem kendi hem de topluluğumuz için bir kilometre taşıdır.

Kamu kurumları ve bu toplumun karakteri hakkında söz söylemek haddime değildir ancak hükümetin bu konuyla ilgilenmesini ve Prof. Ramsay gibi insanlara güvenerek destek olmasını niyaz ediyorum.

Başkan: *Kilikya Kapısı* ile ilgili olarak, İbrahim Paşa'nın açtığı doğru değil mi?

Bay Hogarth: Paşa geçişi genişletti.

Sör Henry H. Howorth¹¹⁷: Bu makaleye değin söyleyebileceğim tek şey, göçebelilerin hareketleri hakkında çok şey yazdığım ve gençken yayımladığım ilk makalelerin de belirli bir yere bağlı kalmayan -ki burada Selçuklularla ilişkilendirebiliriz,- göçebelilerin batıya hareketleri¹¹⁸ hakkında olduğudur. Kişisel düşüncelerimden önce eserin düzeni, kesinliği ve kompaktlığının hepimizin dikkatini çektiğini belirtmek isterim. Değirmek istediğim nokta ise, eleştiriden ziyade Prof. Ramsay'ın görüşlerini almak amacıyla olacaktır. Ortaya koyacağım mesele şudur: Küçük Asya; uygarlığı, kültürü ve gelişimi itibarıyla yalnızca yerli halkların edinebileceğinden çok daha fazlasına sahiptir. Bu sebeple platoda her daim göçebelere yaşamış olmalıydı. Haritaya baktığımızda sizin de fark edebileceğiniz üzere, Trebizond'dan (Trabzon), Sardes'e (Salihli-Manisa) kadar tek büyük yerleşim İconium'dur (Konya).

Eski zamanlardan beri Küçük Asya'nın merkezindeki plato tıpkı, İspanya'nın merkezi gibi yahut biraz önce Sör James Bryce'in değindiği Meksika Platosu örneğinde olduğu üzere, kalabalık göçebe gruplara ev sahipliği yapabilecek durumdadır. Sonuç olarak istilacı gruplar, bu tarz merkez bölgelere dalmakta ve çevreye de baskın vererek fetih hareketleri yürütmektedir. M.Ö. VII. yüzyılda Magnesia (Manisa) ve Küçük Asya sahillerini talan edenlerin Aryan göçebelilerinin, Kimmerler olduğunu düşünüyorum. Kısmen göçebe olan Galatyalılar da gözlerini kıyıya değil, merkezi platoya diktüler ve aşağı yukarı yerleşik hayata geçene kadar da istila faaliyetlerini yürüttüler. Daha sonra bu durum Türklerle de tekrür etmiştir.

Batı Asya'dan gelen, güzel her porselen parçası, neredeyse hep bir Selçuklu camisinden veya bir çeşit Selçuklu binasından geliyor. Yerleşik yaşama son derece aşına oldukları gerçeği, onları kesinlikle bildiğimiz diğer Türklerden tamamen ayırıyor. Selçuklu İmparatorluğu 1260 yılında yıkıldığında kuzenleri olan ve merkezi platoda yaşayan Türkmenler kendi aralarında boylara bölünmüş ve bunlardan biri daha sonra yüce Osmanlı İmparatorluğu haline gelmiş, ufak bir kökten salınmıştır. Yerleşik toplum kurabilen tarzıyla göçebe Türkler bu noktada göçebe Arap kabilelerinden ayrılmalıdır. Pekâlâ, Araplar da, Bağdat, Şam ve Halep gibi büyük şehirlere sahipti ancak

bulunmuştur. Bilinen 15 kitabı içerisinde; Yakın Doğu (1902), İyonya ve Doğu (1909), Antik Doğu (1914), Balkanlar: Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Romanya ve Türkiye Tarihi (1915) isimli kitapları ülkemizi mercek altına alan çalışmalardır.

¹¹⁷ Sör Henry Hoyle Howorth (1842-1923), Baş Şövalye (Commander Knight) unvanına sahip Royal Society üyesi, politikacı, avukat, tarihçi ve jeologdur. Bilinen 7 kitabını farklı konular üstüne yazmış, konuyla

bağlantılı eserleri ise Moğol Tarihi ile ilgili olanlardır. Detaylı okuma için bkz: Howorth, Henry Hoyle; *History of Mongols*, Longmans, Green and Co., Londra, 1876.

¹¹⁸ Detaylı okuma için bkz: Howorth, Henry Hoyle; *Westerly Drifting of Nomads*, The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, vol. 3, s. 145-174, Londra, 1874.

kalabalık nüfus barındıran bedeviler, gelişmiş bir kültür olan Bizanslılarla boy ölçüşecek konumda değillerdi. Ayrıca Bay Hogarth'ın bahsettiği gibi çevreleri, sahip oldukları, özellikle de develeri, Küçük Asya'ya yerleşmeleri için elverişli değildi. British Museum'un nümismatik odasından biliyoruz ki Küçük Asya'da bulunan pek çok madeni para çift hörgüçlü deve figürü içerir. Buradan hareketle, Antik Yunan zamanında develerin bölgede çokça olmaları gerekirdi çünkü sikkelerde sıklıkla temsil edilmişlerdi. Bunun, Küçük Asya bağlamında çözülmesi gereken ilginç bir sorun olduğunu düşünüyor ve Prof. Ramsay gibi birisinin de bu ülkenin mitolojisi üzerinde çalışma yapması gerektiğine inanıyorum. Son zamanlarda Küçük Asya'nın çeşitli yerlerindeki tanrı/tanrıçalarla, Yunanistan'da ki muadillerinin araştırmaları moda oldu. Şüphesiz, platonun mitolojisi Yunan dünyasından çok daha farklıydı. Bu işi Prof. Ramsay'dan daha iyi inceleyecek biri olduğunu da düşünmüyorum. Bu makalesi için hepimiz son derece minnettarız ve umuyorum ki arayış çok açmadan bir değerini okuyabilirsiniz.

Profesör Ramsay: Göçebe Türkmenlerin yarattığı etkiden bahsederken, acımasız Moğol yağmalarını özellikle hariç tuttum çünkü hiçbir kaynak (Bizans tarihçileri hariç) yağmacıların milliyetlerinden bahsetmemiştir. Ayrıca, bildiğim kadarıyla, Tamerlane'nin¹¹⁹ (Timur, 1336-1405) ordusu Roma (Bizans) şehirlerini yıkıp, yağmalayıp çekildikten sonra şehirler yeniden hayata dönmüş ancak göçebeler, çok daha önceden kalıcı olarak gelmiş ve şehirleri izole bir ulusun adeta damarlarını kesmiştir.

Bay Hogarth'ın Torosların kuzeyindeki yüksek platoyla, Kilikya'nın alçak, sıcak toprakları arasındaki karakter farklılığı hakkındaki açıklamaları, söylediğim hiçbir şeyle ters düşüyor gibi durmuyor; aksine Torosların bir sınır olduğu fikrini pekiştiriyor. Ancak kendisinin argümanı, Küçük Asya'nın, başkenti platonun dışında yer alan bir imparatorluğa ev sahipliği yapmış olabileceği yönündedir. Her ne kadar ben kabul etmesem de uzun zamandır bu tartışma konusudur, son zamanlarda söyledikleri de kendi ifadelerini çürütüyor. Bakınız, Girit, yaklaşık üç bin senedir tarih sahnesinde kendine pek yer bulamamıştı ancak, Bay Evans¹²⁰ sayesinde günümüzde Yunan fikriyatı ve inançlarında Girit'in oldukça önemli olduğunu biliyoruz. M.Ö. 3000 ve 1000 yılları arasındaki (günümüz koşullarından çok farklı olan) dönemde, Girit ve Küçük Asya'nın merkezi, periferi ülkelerle çok farklı ilişkiler içerisindeydi ve merkezi platonun büyük krallıklardan söz eden efsaneler, emperyal bir şehir olan Pteria'nın (Kerkenes-Yozgat) sadece bir eyalet başkenti olmadığı muazzam kalıntılarıyla doğrulanır.

Sör H. Howorth, Selçuklu Türklerinin sanatsal yönünü övüyor ki buna katılıyorum ancak dahası var. Sanıyorum ki merkezi platonun geniş düzlüklerinin verimsizliği abartıdan ibaret. Kiepert'in haritalarında da görülebileceği üzere ova *désert salé* (*Tuz Çölü*) olarak işaretlenmiş ama bu durum büyük ölçüde yanlıştır. Toprağın kondisyonu hemen hemen her noktada iyidir ve bir bahçe yapmak için su kaynağına ihtiyaç duyar. Bölge antik çağlarda kasabalar hatta büyük şehirlerle örülüydü. Trabzon ile Konya arasında antik dönemlerde Justinianopolis (Sivrihisar-Eskişehir), Pteria (Kerkenes-Yozgat), Sebastia (Sivas), Neocaesarea (Niksar-Tokat) gibi pek çok antik, önemli şehir mevcuttu. Geçtiğimiz yaz Savatra (Yağlıbayat-Konya) adında kendi sikkelerini kestiren ve büyükçe bir tiyatrosu olan yerleşim yeri bulduk. Günümüzde bu noktada su ve yiyecek ihtiyacını karşılayacak kaynaklar olmadığından yaşam bulmak imkânsız.

Fakat Sör Henry de oldukça ilginç bir konuya; hayvanların dağılımına ve bu konunun mitoloji ve dinle olan ilişkisine değindi. Makalemde bu konuya ucundan değindim ancak üzerine konuşulacak geniş bir alan olduğunu kabul ediyorum. Dediği gibi, birkaç saat önce British Museum'da Anadolu devesi hakkında konuşuyorduk. Şimdi lütfen,

antik çağlardan bildiğimiz çift hörgüçlü Anadolu devesiyle günümüzde bölgede görülen tek hörgüçlü Arap devesini bir karşılaştırm. Tek bir örnekte bile oldukça fazla tarihi soru ve içerik yer alıyor.

Daha fazla konuyu açmak istemiyorum fakat *Türkiye İzlenimleri* adlı eserimde sayfa 272-274 arasında Anadolu'da besicilik sistemi hakkındaki söylemlerim, bu konuda üzerine yetkin gözlemcilerin ve doğru soruşturmalara ihtiyacına dikkat çekmektedir. Benim de temennim, Anadolu'da çalışan, iyi eğitilmiş doğa bilimcileri görmektir. Sonuç olarak, Küçük Asya mitolojisi ve dini üzerine bir çalışma yapmayı dilediğimi söyleyebilirim ve destekleriyle güzel dileklerini ifade ettiği için Sör H. Howorth'a şükranlarımı iletiyorum. Bu makalede toprak ve din ilişkisi hakkında bir şeyler yazmıştım, ama eklemeye karar kıldım ve yazdıklarımın da doğru çıkarımlar olduğunu söyleyebilirim. Çünkü görüyorum ki Bay Bryce'in bu gece söyledikleriyle bağdaşan fikirlerdir.

Makalemde, kendimden yaşça küçük olan haleflerimden bahsettim, ancak Küçük Asya seyahatime asıl sebep olan seleflerime, özellikle de Sör Charles Wilson'a değinmedim. Eşim ve ben, yirmi iki yıl kadar önce Küçük Asya'ya vardığımız gün, İngiliz konsolosu Sör Charles Wilson da Smyrna'ya (İzmir) birkaç gün geçirmeye gelmişti ve şans eseri onunla tanıştım. Beni iki seyahatime eşlik etmem için çağırdı ve böylece araştırmamın, saha çalışmasının teorisini arazide pekiştirmiş oldum. Bu seyahatlerde gözlemediğim sorular kendi gezilerimin temelini ve ana sebebinin oluşturmıştır. Sadece haleflerimden bahsetmenin adil olmadığını ve tamamen bu konudaki kendi çalışmamın kaynağını da belirtmeyi ihmal ettiğimi hissettim.

Başkan: Tartışmayı kapatırken, kısa bir süre, Küçük Asya'da çalışan önceki coğrafyacılar değinmek istiyorum. Bu ülkenin şimdiye kadar ürettiği en büyük coğrafyacı Binbaşı Rennell, uzun yıllar *On Binlerin Yürüyüşü* ve diğer tarihi noktaları açıklamak için kendini, Küçük Asya coğrafyasını araştırmaya adanmıştı. Küçük Asya'daki modern gezginlerimizin öncülü, gözlemlerinin doğruluğu, kendinden sonra gelenlerle de kanıtlanan Bay Hamilton'du ki kendisi aynı zamanda topluluğumuzun da başkanıydı. En eski ve uzun yıllar boyunca başkan yardımcımız olan, sanırım Prof. Ramsay'ın de modern topografyanın öncüsü ismi olarak bahsettiği Albay Leake de camiamıza büyük katkılar sunmuştur. Bunca zamandır Küçük Asya'daki keşif araştırmalarına destek vermeye çalıştık ve sonuç olarak Prof. Ramsay'ın ki gibi ülkenin coğrafyası üzerine yazılmış büyük bir eser edindik. Umuyorum ki bu eser de devamında yapılacak çalışmalara öncü olur ve buradan bir kapı açar. Makale, fikir verici içeriklerle dolu olup neredeyse her paragrafında bizleri daha derin inceleme yapma hususunda teşvik etmektedir. Bu sebeple Prof. Ramsay'dan yazdıklarını gelecek yıllarda genişleterek bizlerle paylaşmasını ümit ediyorum.

Bu çalışma sanıyorum ki bizlere, topografyayı bilmenin tarihi çalışmalarda ne denli önemli olduğunu hatırlatmıştır. Ramsay'ın makalesinde okuduğumuz ikincil Paflagonya vadisinin varlığı ancak ve ancak araziye çıkılarak edimlenebilmekte, *On Binlerin Yürüyüşü* rotası, üzerine yapılacak çıkarımlar da yine arazi gözlemleriyle kesinlik kazanabilmektedir. Ksenofon'un yürüyüş rotası hakkında anlattıkları, bölgedeki ufak dereleri keşfedilene kadar hep bir bilmece olarak kalmıştır. Bay Bryce'in değindiği ve makalede de bir, iki örneğini bize gösterdiği üzere doğru coğrafi bilgi, tarihi, özellikle de antik tarihi aydınlatmada kılavuz olarak kullanılmalıdır. Eminim ki hepimiz Prof. Ramsay'ın bu akşam bizimle paylaştığı dikkat çekici makalesine içten teşekkür borçluyuz.

¹¹⁹ Emir Timur, Aksak Timur, Timurlenk ve nadiren de olsa Temür, Demir Bey olarak bilinen, Timurlu hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarıdır.

¹²⁰ Sör Arthur John Evans (1851-1941), İngiliz arkeolog.

Ek 1: Anadolu Haritası

